आणि जो अभिप्रावो सातेंशतीं । तो एकलाचि नवमीं ॥ ज्ञा. १० - ३१.

भगवंताच्या बोलण्याचा अनुवाद करण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी आपले गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ यांना श्रीज्ञानदेव बहुतेक अध्यायात नमन करतात. त्यातील काही नमने उच्च व गूढ अशा तत्त्वज्ञान व अध्यात्मज्ञान यांच्या चर्चेने भरलेली आहेत व काही नमने जरी दिसायला साधी असली तरी ती अत्यंत रसभरीत अशी आहेत. नवव्या अध्यायाचे नमन हे दुसऱ्या प्रकारच्या नमनात मोडणारे आहे. नववा अध्याय हा गीतेच्या पूर्वखंडातील शेवटचा व भक्तिप्रधान अध्याय असून त्याचे व्याख्यान सुरू करण्यापूर्वी श्रीज्ञानदेवांनी आपल्या गुरूंना जे नमन केले आहे, त्यात लेकरांच्या अंगी असलेला लडिवाळपणाचा भाव उत्कटतेने दिसून येतो. ज्ञानदेव आपल्यापुढे बसलेल्या संतमंडळींना लडिवाळपणाने विनवितातः लहान मूल बापाच्या ताटात जेवायला बसते आणि बापालाच जेऊ घालावयास लागते. पण त्यामुळे बापाला राग येत नाही, उलट आनंदच होतो व त्या आनंदाच्या भरात तो आपण होऊन आपले तोंड त्याच्या हातचा घास घेण्याकरिता त्याच्यापुढे करतो. त्याप्रमाणे मी तुमच्याशी लगट करून बालबुद्धीने गीतेचे व्याख्यान करण्याचा प्रयत्न करीत आहे व मजबद्दल तुमच्या अंतःकरणात प्रेम असल्यामुळे तुम्हाला माझ्या बालबुद्धीचे कौतुक वाटून माझे कार्य आपण सिद्धीस नेत आहात. 'ज्ञानोबा हा आपला आहे' असा भाव तुमच्या ठिकाणी असल्यामुळे मी जरी काही बोललो तरी तुम्हाला राग न येता उलट तुमचा संतोष अधिकच वाढेल. (१ - १९). जे कार्य मी अंगीकारले आहे ते काही सामान्य नाही. सर्वज्ञ अशा वेदाचीहि मति त्या ठिकाणी कुंठीत झाली आहे. हा गीतार्थ मराठी भाषेत प्रतिपादन करण्याची माझी काय योग्यता आहे ? पण आपण जर कृपा केली तर माझ्या बुद्धीत अनेक अभिप्राय स्फुरू लागतील. चंद्रकांत मणि पाझरतो हे खरे आहे, परंतु त्याला पाझरावयास लावण्याची हातवटी चंद्राचीच आहे. तसे मी गीतेचे व्याख्यान जरी करीत आहे, तरी मला बोलावयास लावण्याची शक्ति आपल्या ठिकाणची आहे. (२० - ३३). अशी श्रीनिवृत्तिनाथांना विनंति करून श्रीज्ञानदेव श्रीकृष्णाच्या बोलण्याचा अनुवाद करतात.

श्रीकृष्ण म्हणाले, (सातव्या अध्यायात सांगितलेला) ज्ञानविज्ञानाचा विषय मी तुला पुनः सांगतो, ही माझी अगदी जीवातली गोष्ट आहे, पण तुझ्यासारखा सुमन, शुद्ध बुद्धीचा, अनिंदक व एकनिष्ठ जिज्ञासु भेटला म्हणूनच हे गूढ मी उघडे करीत आहे. (३४ - ४१). आपल्या स्तनांत असलेले दूध कांही आईला आपल्याच ठिकाणी ठेवावे असे वाटत नाही. आपल्या अनन्य लेकरांची ते पिऊन तृप्ति व्हावी यातच तिचा खरा आनंद असतो. तसे तुझ्यासारखा दृढश्रद्धेने ऐकणारा व त्याप्रमाणे आचरण करणारा श्रोता मला आज भेटला यात मला किती संतोष झाला आहे ! हे ज्ञान झाले असता असार संसार व सार आत्मा यांची वेगळीक होऊन जन्ममरणातून सुटका होते. हे ज्ञान सर्व ज्ञानात अत्यंत श्रेष्ठ, उत्तम व पवित्र असून ते प्रत्येकाच्या हृदयातच आहे. परंतु गुरुमुखातून त्याचे श्रवण केल्यानंतर त्याचा अनुभव येतो. (४२ - ५५). पण हा हृदयातील जवळचा सुखाचा आश्रय सोडून बहिर्मुख लोक विषयसुखाच्या मागे लागतात. गाईच्या सडाच्या आत असलेले पवित्र व गोड दूध टाकून गोचिड तिच्या सडांच्या त्वचेतील अशुद्ध रक्तच जसे पीत असतात, त्याप्रमाणे सर्वांच्या हृदयातील सर्व सुखाचा आगर असा मी त्याला टाकून देऊन मूर्ख लोक सुखाच्या आशेने विषयांच्या मागे धावत आहेत. हे त्यांचे करणे मृगजल पाहून तोंडात असलेला अमृताचा घुटका थुंकून टाकण्यासारखे मूर्खपणाचे आहे. (५६ - ६२).

एऱ्हवी मला पाहाण्याकरिता दूर कोठे जाण्याची गरज भारीच आहे ? मी सर्व ठिकाणी व्याप्तच आहे. समोर दिसते ते जग हा माझाच विस्तार नव्हे का ? थिजलेले तूप वितळावे तसा निराकार असणारा मी मायेचा अंगीकार केला म्हणजे चित्रविचित्र अशा विश्वाच्या आकाराला येतो. हे सर्व विश्व जरी माझ्या ठिकाणी उत्पन्न झालेले दिसले तरी यात मी नाही हे पक्के लक्षात ठेव. (६३ - ७३). तसे म्हटले तर विश्व माझ्या ठिकाणी आहे हेहि म्हणणे निरर्थकच आहे; कारण कल्पना टाकून जर पाहशील तर तुला आढळून येईल की, ओतप्रोत सर्व मीच आहे; जे विश्व दिसते ते पाहणाराच्या कल्पनेचा खेळ आहे. माझ्या शुद्ध स्वरूपाच्या ठिकाणी कल्पनेमुळे भूतांचा भास होतो व ही कल्पना संपली की माझे मूळचे अखंड दंडायमान रूप आहेच. वायु आणि आकाश हे मूळचे एक आहे; परंतु पंख्याने हालचाल केल्यामुळे वायु आकाशापासून वेगळा झालेला दिसतो. त्याप्रमाणे कल्पनेची हालचाल झाली की प्राणिमात्र माझ्या ठिकाणी वेगळे दिसावयास लागतात. (७४ - ९५). विश्वाच्या उत्पत्तीला कारण माया आहे. या मायेचा मी अंगीकार केल्यावर जग उत्पन्न होते खरे, पण ही भूतसृष्टि उत्पन्न करण्याच्या कामात मी कांहीएक करीत नाही अथवा करवीतहि नाही. मी यापासून अगदी दूर असून केवळ निमित्तमात्र आहे. भूते माझ्या ठिकाणी नाहीत व मीहि त्यांच्या ठिकाणी नाही. हे महत्त्वाचे वर्म आहे. याचा अनुभव घ्यावयाचा असेल तर इंद्रियांची विषयांकडील धांव सोडून ती अंतर्मुख केली पाहिजेत. (९६ - १३४). परंतु माझे यथार्थ स्वरूप न जाणता मी देहधारी, जन्म मरणाधीन असेच जर समजले तर हा अनुभव येणार नाही. भाताची पेज पिऊन कोठे अमृताचा अनुभव येतो काय ? (१३५ - १७१). माझ्या यथार्थ स्वरूपाचे वर्म न जाणता या अज्ञानी लोकांनी कितीहि शास्त्राध्ययन केले तरी ते आंधळ्याच्या हातात मोती देण्यासारखे आहे. आशा, द्वेष, चिंता वगैरे तमोगुणांनी हे लोक ग्रासलेले आहेत. (१७२ - १८५) याच्या उलट जे दैवी गुणांनी संपन्न महात्मे असतात त्यांना सर्वत्र माझीच प्रतीति असते व नवल हे आहे की, या अनुभवाला प्राप्त होऊन सुध्दा ते माझी सेवाच करीत राहतात; सतत माझे नामसंकीर्तन करीत विश्वातील पातके नाहीशी करून ते विश्व पुनीत करणे, हाच त्यांचा रात्रंदिवस कार्यक्रम असतो. कीर्तनद्वारा विश्वातली दुःखे नाहीशी करून त्यांनी ते विश्व महासुखाने भरून टाकले. मी या कीर्तनाच्या मेळाव्यात हटकून सांपडतो. (१८६ - २१०). अष्टांगयोगाच्या कठीण मार्गाने जाऊन स्वरूपसमरसतेचे उच्च स्थान प्राप्त करून घेणारे दुसरेहि भक्त आहेत. पण याशिवाय माझ्या प्राप्तीचा एक सोपा पण श्रेष्ठ मार्ग आहे. ब्रह्मदेवापासून यःकश्चित् चिलटापर्यंत यच्चयावत् सजीव अथवा निर्जीव सृष्टीत मीच भरून राहिलो आहे, अशा समजुतीने नम्र होऊन सर्वत्र नमस्कार करीत राहणे, हा त्या भक्तांचा स्वभावच बनलेला असतो, या नमस्कारामुळे अभिमान व मान नाहीसे होऊन ते मद्रूप होतात. (२११ - २२७).

आणखी एक माझ्या उपासनेचा मार्ग सांगतो. तो म्हणजे मागे चवथ्या अध्यायात सांगितलेला ज्ञानयज्ञाचाच जो विचार, तो पुनः सांगतो. याचे कारण तुझी ऐकण्याची उत्कंठा तशीच आहे, शिवाय जगाचेहि त्यामुळे अनायासे कार्य होईल. द्वैत प्रतीतीस कारण जे अज्ञान त्याचा होम करून सर्व मीच एक आहे अशी एकत्वाने प्रतिति येणे, हा या ज्ञानयज्ञरूप भक्तीचा एक प्रकार आहे. स्वप्नातून जागा झालेला पुरुष स्वप्नातील नाना विचित्र पदार्थ आपणच झालो होतो, असे जसे पाहातो, त्याप्रमाणेच अज्ञानातून जागा झालेला हा ज्ञानी भक्त भूते, विषय वगैरे वेगळे न पाहता सर्व विश्वच एकत्वाने पाहातो. (२२८ - २४८). जगातील पदार्थ नामरूपाने एकमेकांपासून जरी भिन्न असले तरी त्या सर्वांत मला अन्वय दृष्टीने जाणून

घेण्याचा ज्ञानभक्तीचा दुसरा प्रकार आहे व तिसरा प्रकार म्हणजे वाटेल तेथे व वाटेल त्या स्थितीत मीच सर्व आहे अशीच प्रतिति असणे. या भक्तांनी जरी कृतीने भजन केले नाही, तरी ते जे जे करतील ते ते अखंड भजनच असते. सर्वच ठिकाणी जर मीच एक आहे, तर कोणी व केव्हा माझे निराळे भजन करावयाचे ? (२४९ - २६३).

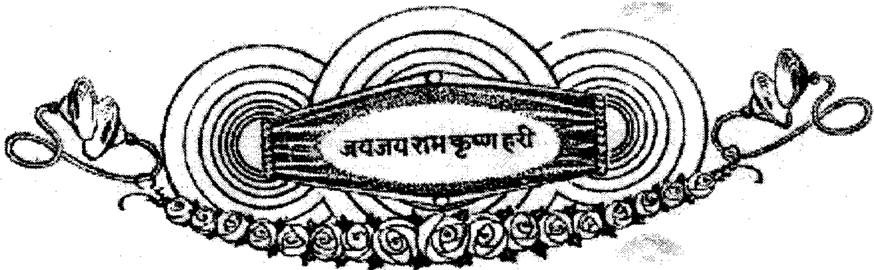
ही गोष्ट ज्ञानी भक्तांची झाली परंतु जगतात अज्ञानामुळे क्रतु, स्वधा, मंत्र, अग्नि, आहुति अशी यज्ञातील निरनिराळी अंगे व उपांगे दिसतात पण वास्तविक हे सर्व मीच आहे व यामुळे कोणतीहि क्रिया माझ्याच ठिकाणी सहजच अर्पण होत असते. सूर्य, इंद्र, वेद वगैरे माझीच रूपे आहेत. मारणारे व मरणारे हीहि माझी स्वरूपे आहेत. फार काय सांगू; मी जेथे नाही अशी जागाच नाही. (२६४ - २९९.) परंतु दुर्दैव प्राण्यांचे की, त्यांना मला ओळखता येत नाही व सुखप्राप्तीकरिता यज्ञादि साधनांच्या मागे ते लागलेले दिसतात. पण लक्षात असू दे की, मला न जाणता त्यांनी कितीहि सत्कर्मे केली तरी ती व्यर्थ आहेत. हे लोक शंभर यज्ञ करून क्षणिक अशा स्वर्गसुखाच्या मागे लागतात व माझ्याकडे येण्याचा रस्ता चुकतात. स्वर्गातील सुख कितीहि रमणीय व मनोहर दिसत असले तरी पुण्याची पुंजी संपली की, पुन्हा दुःखाने भरलेल्या मृत्युलोकात स्वर्गसुख भोगणाऱ्यांची हकालपट्टी होते. (३०० - ३३३). स्वर्गाचा आडमार्ग टाकून देऊन जे अनन्य होऊन सर्वभावाने मलाच शरण येतात, तेच माझे खरे भक्त आहेत. त्यांची योग्यता इतकी मोठी आहे की, त्यांची मी सेवा करतो, त्यात मला काही सुध्दा लाज वाटत नाही, त्यांच्या योगक्षेमाचा सर्व भार मी घेतो. (३३४ - ३४३). पण जगतात कामना ठेवून इंद्रादि देवतांचे भजन करणारेच फार. हे भजन जरी शेवटी मलाच प्राप्त होत असले, तरी त्या भक्तांची भावना तशी नसते; त्यामुळे त्यांच्या भावनेप्रमाणे देवत्व, पितृत्व वगैरेची त्यांना प्राप्ति होते. (३४४ - ३५८). पण अन्य देवतांचे भजन सोडून जे माझीच अनन्य भावाने उपासना करतात त्यांना सायुज्य मोक्ष मिळतो. माझी भक्ति करावयाची म्हणजे कांही मौल्यवान उपचार अर्पण करण्याचे संकट नाही; कारण मला स्वतःला काय कमी आहे ? परंतु आपले ऐश्वर्य व वैभव यांच्या बळावर अभिमानाने माझ्याकडे लोक येतात पण जेथे श्रीशंकराचे तप पुरे पडत नाही, वेदासारख्याच्या जाणिवेचा लाग लागत नाही, देवी लक्ष्मीचे ऐश्वर्य अपुरे पडते; तेथे सामान्य जीवाने आपले ज्ञान, तप, ऐश्वर्य यांच्या जोरावर मला बांधून आणू अशी आशा कशी करावी ? खरे पाहिले तर परमार्थात आपणाला तुच्छ लेखून आपले सर्वस्व परमात्म्यावरून ओवाळून टाकले पाहिजे. आपल्या अंगी असलेल्या गुणांचे निंबलोण उतरले पाहिजे व सामर्थ्याचा फुंज टाकून माझ्या ठिकाणी नितांत भाव ठेवणेच श्रेयस्कर आहे. निःसीम भक्तिभावाने दिलेले साधे पान हे सुद्धा मला अमृताहून गोड आहे. पत्रपुष्पादि पूजोपचार हे केवळ निमित्त आहे. मी माझ्या भक्ताच्या ठिकाणी फक्त भक्तीचा जिव्हाळा पाहतो. (३५९ - ३९७). अर्जुना, तुला सोपी गोष्ट सांगतो की सदैव माझी आठवण ठेव व मग कोणतेहि कर्म केलेस तरी त्यापासून उत्पन्न होणारा जन्ममरणाचा बंध तुला लागणार नाही. (३९८ - ४०६).

मी सर्वत्र सारखा भरून राहिलेला आहे, असे जाणून जे माझी भक्ति करतात, ते दिसायला जरी देहधारी असले, तरी ते मद्रूपच झालेले असतात, (फक्त) अवशिष्ट प्रारब्ध भोगण्याकरिताच ते उदासीन वृत्तीने (देहात) राहिलेले असतात. (४०७ - ४१४). ही (भक्ति) करणारा भक्त कोणत्या जातीचा आहे, याविषयी कोणतीहि आडकाठी नाही. फार काय, तो पूर्वी जरी पापी, दुराचारी असला व जर अनुताप होऊन त्याने

पुढील आयुष्य माझ्या सेवेत घालविले तर त्याला माझी प्राप्ति निःसंशय होते. (४१५ - ४२८). उलट भक्तीचा जिव्हाळा नसतांना पुष्कळ शास्त्राध्ययन केले व त्याचे कुळ जरी उत्तम असले, तरी त्याचा माझ्या ठिकाणी लाग नाही. (४२९ - ४४०). कुळ, जाति, वर्ण हे माझ्या ठिकाणी नाहीत. नाले, ओढे हा भेद जसा नदीला मिळेपर्यंतच असतो, तसे अंत्यज, पशु, स्त्रिया हा भेद मला मिळेतोपर्यंत असतो. मला मिळाल्यावर हे भेद राहात नाहीत. भक्ताचा जन्म वाटेल त्या जातीत झाला तरी जसा चालतो, त्याप्रमाणे माझ्या प्राप्तीसाठी साधनांची कमतरता नाही. भक्तीने व वैराग्याने तर मी प्राप्त होतोच, पण माझ्या ठिकाणी गोपींच्याप्रमाणे विषयप्रेम ठेवले अथवा कंसाप्रमाणे वैरबुद्धि ठेवली, तरी त्यात आडकाठी येत नाही. (४४१ - ४७४), वैश्य, शूद्र, स्त्रियादिकांना जेथे माझा दरवाजा मोकळा आहे, तेथे पुण्यवान ब्राह्मण अथवा राजर्षि यांनी माझी सेवा केली तर मी त्यांना प्राप्त होईन हे काय सांगावयास पाहिजे ? (४७५ - ४८९).

अर्जुना, अनित्य व दुःखरूप अशा मृत्युलोकात तू जन्मला आहेस, शेकडो ठिकाणी खिळखिळी झालेली ही आयुष्यनौका आहे. ती केव्हा बुडेल याचा नेम नाही, परंतु या मृत्युलोकातील लोक पाहावे, तर त्याची त्यांना फिकीरहि नाही. खुशाल निश्चिंत होऊन विषयसुखात दंग होऊन राहिले आहेत ! इहपरलोकी कल्याण करणारा असा जो धर्म, त्याप्रीत्यर्थ एक कवडी देखील खर्च करायला हे लोक तयार नाहीत व ज्यात सर्वस्व हानी आहे तेथे कोट्यावधि रुपये खर्च करीत आहेत. विषयविलासात दंग होणाऱ्या लोभग्रस्त लोकांना या जगात फार मोठा मान आहे. जो दिवस गेला त्यामुळे आपले आयुष्य घटले व मृत्यु जवळ आला याची यांना दादहि नाही; खुशाल आनंदाने बेहोष होऊन मरेपर्यंत सारखी तृष्णा वाढवीतच आहेत. तू या मूर्खांच्या नादी लागू नकोस. अनित्य, दुःखरूप जगात जन्माला आला आहेस, हे ध्यानात ठेवून त्यातून चटकन मोकळा होऊन तू आपला माझ्या भक्तीच्या मार्गाला लाग. (४९० - ५१६).

माझी भक्ति करणे, म्हणजे माझ्या ठिकाणी मन लावणे, सर्वत्र मलाच पाहाणे, माझेच अनुसंधान ठेवणे. तू असे केलेस म्हणजे शेवटी माझ्याप्रत येऊन अवघाचि सुखरूप होशील. (५१७ - ५२०). आपले जीवीचे निजगुज भगवान अर्जुनाला सांगत होते. सात्त्विक अंतःकरणाचा संजय ते धृतराष्ट्राला सांगत असतांना अष्टसात्त्विक भावांनी भरून गेला. त्याला आपला आनंद धरवेना; तो आनंद धृतराष्ट्राला द्यावा म्हणून तो त्याला हाक मारू लागला. पण भगवंतांच्या बोलण्याकडे धृतराष्ट्राचे लक्ष नव्हते, हे पाहून तो मनात खिन्न झाला. अष्टसात्त्विक भावांनी संपन्न झालेल्या संजयाच्या मुखातून निघालेले भगवंताचे हे बोलणे ऐकून श्रोत्यांना आनंदाच्या राशीवर लोळता येईल, असे म्हणून या अध्यायाच्या सुरुवातीस केलेल्या (तरी अवधान एकवेळे दीजे । मग सर्वसुखासी पात्र होईजे ।) प्रतिज्ञेची पूर्तता करून ज्ञानदेव या अध्यायाची समाप्ति करतात. (५२१ - ५३५).

 # अध्याय नववा : राजविद्याराजगुह्ययोग

तरी अवधान एकवेळें दीजे । मग सर्वसुखासि पात्र होइजे । हें प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड ऐका ॥ १ ॥ परी प्रौढी न बोलें हो जी । तुम्हा सर्वज्ञांचां समाजीं । देयावें अवधान हे माझी । विनवणी सलगीची ॥ २ ॥ कां जे लळेयांचे लळे सरती । मनोरथांचे मनौरे पुरती । जरी माहेरें श्रीमंतें होती । तुम्हां ऐसीं ॥ ३ ॥ तुमचेया दिठिवेयाचिये वोले । सासिन्नले प्रसन्नतेचे मळे । ते साउली देखोनि लोळें । श्रांतु जी मी ॥ ४ ॥ प्रभू तुम्ही सुखामृताचे डोहो । म्हणोनि आम्ही आपुलिया स्वेच्छा वोलावों लाहों । येथही जरी सलगी करूं बिहों । तरी निवों कें पां ॥ ५ ॥ नातरी बालक बोबडां बोलीं । का वांकुडां विचुका पाउलीं । तें चोज करूनि माउली । रिझे जेवीं ॥ ६ ॥ तेवीं तुम्हां संतांचा पढियावो । कैसेनि तरी आम्हांवरी हो । या बहुवा आळुकिया जी आहों । सलगी करित ॥ ७ ॥ वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादृश श्रोते । काय धड्यावरी सारस्वतें । पढों सिकिजे ॥ ८ ॥ अवधारां आवडे तेसणा धुंधुरु । परि महातेजीं न मिरवे काय करूं । अमृताचिया ताटीं वोगरूं । ऐसी रससोय कैंची ॥ ९ ॥ अहो हिमकरासी विंजणें । कीं नादापुढें आइकवणें । लेणियासी लेणें । हें कहीं आथी ॥ १० ॥ सांगां परिमळें काय तुरंबावें । सागरें कवणे ठायीं नाहावें । हें गगनचि आडे आघवें । ऐसा पवाडु कैंचा ॥ ११ ॥ तैसें तुमचे अवधान धाये । आणि तुम्हीं म्हणा हें होये । ऐसें वक्तृत्व कवणा आहे । जेणें रिझा तुम्हीं ॥ १२ ॥ तरि विश्वप्रगटितया गभस्ती । हातिवेनि न कीजे आरती । कां चुळोदकें आपांपती । अर्घ्यु नेदिजे ॥ १३ ॥ प्रभू तुम्ही महेशाचिया मूर्ती । आणि मी दुबळा अर्चितसें भक्ती । म्हणोनि बेल जऱ्ही गंगावती । तऱ्ही स्वीकाराल कीं ॥ १४ ॥ बाळक बापाचिये ताटीं रिगे । रिगौनि बापातेंच जेवऊं लागे । कीं तो संतोषलेनि वेगें । मुखचि वोडवी ॥ १५ ॥ तैसा मी जरी तुम्हांप्रती । चावटी करीतसें बाळमती । तरी तुम्हीं तोषिजे ऐसी जाती । प्रेमाची या ॥ १६ ॥ आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें । तुम्ही संत घेतले असा बहुवे । म्हणोनि केलिये सलगीचा नोहे । आभारु तुम्हां ॥ १७ ॥ अहो तान्हयाची लागे झटे । तरी अधिकचि पान्हा फुटे । रोषें प्रेम दुणवटे । पढियंतयाचेंनि ॥ १८ ॥ म्हणऊनि मज लेंकुरवाचेनि बोलें । तुमचें कृपाळूपण निदैलें । तें चेइलें हें जी जाणवलें ।

अध्याय नववा : राजविद्याराजगुह्ययोग

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, अहो श्रोते हो, तर तुम्ही एक वेळ (माझ्या बोलण्याकडे) लक्ष द्या; म्हणजे मग सर्व सुखाला पात्र व्हाल; हे माझे उघड प्रतिज्ञेचे बोलणे ऐका. १. परंतु महाराज, तुमच्यासारख्या सर्व जाणत्यांच्या सभेमध्ये हे मी आढ्यतेने बोलत नाही. 'लक्ष द्यावे' ही माझी लडीवाळपणाची विनंती आहे. २. कारण की, तुमच्यासारखे जर समर्थ आईबाप असतील, तर हट्ट घेणारांचे लाड पुरतात व मनोरथ करणारांचे उंच डोलारे पूर्ण होतात. ३. तुमच्या त्या कृपारूप दृष्टीच्या ओलाव्याने प्रसन्नतारूप मळे टवटवीत झाले, त्याची ती सावली पाहून महाराज, तेथे मी भागलेला लोळत आहे. ४. महाराज, आपण सुखरूपी अमृताचे डोह आहात, म्हणून आम्ही आपल्या इच्छेनुरूप गारवा प्राप्त करून घेतो. येथे देखील जर आम्ही लडिवाळपणा करण्यास भ्यालो तर आम्ही शांत कोठे व्हावे ? ५. अथवा लेकरू बोबडे बोलत असले, अथवा वेडेवाकडे पाऊल टाकीत असले तर त्याबद्दल त्याचे कौतुक करून आई जशी समाधान पावते, ६. त्याप्रमाणे तुम्हा संतांचे प्रेम कशाने तरी आमच्यावर व्हावे, अशी आमची फार इच्छा असल्यामुळे महाराज, आम्ही सलगी करीत आहोत. ७. वास्तविक पाहिले तर आपल्यासारख्या सर्वज्ञ श्रोत्यांपुढे 'माझ्या बोलण्याकडे अवधान द्या म्हणजे सर्व सुखाला पात्र व्हाल,' असे बोलण्याची माझी काय योग्यता आहे ? सरस्वतीच्या मुलाला धडा घेऊन शिकावयाचे आहे काय ? (तर नाही, सरस्वतीचा मुलगा स्वभावतःच सर्व जाणतो.) ८. ऐका. काजवा जरी हवा तेवढा मोठा असला, तरी सूर्याच्या प्रकाशापुढे त्याचे तेज पडत नाही, त्याला काय करावे ? अमृताच्या ताटामध्ये वाढण्यासारखे पक्वान्न कोठून असणार ? ९. अहो, शीतल किरण असलेल्या चंद्राला पंख्याने वारा घालणे किंवा प्रत्यक्ष नादब्रह्माला गाणे ऐकविणे किंवा स्वतः अलंकारास दागिन्याने सजविणे, असे कोठे झाले आहे काय ? १०. सांगा, सुवासाने कशाचा वास घ्यावा ? समुद्राने कोणत्या ठिकाणी स्नान करावे ? हे सर्व आकाशच जीमध्ये मावेल, अशी मोठी विस्तृत वस्तु कोठून असणार ? ११. त्याप्रमाणे तुमची ऐकण्याची इच्छा तृप्त होईल आणि तुम्ही म्हणाल की, 'याला म्हणावे व्याख्यान' व ज्या योगाने तुमचे मन रंगून जाईल, असे वक्तृत्व कोणाजवळ आहे ? १२. असे जरी आहे तरी जग उजेडात आणणाऱ्या सूर्याला काडवातीने ओवाळू नये काय ? किंवा चूळभर पाण्याने समुद्राला अर्घ्य देऊ नये काय ? १३. महाराज, तुम्ही मूर्तिमंत शंकर आहात आणि मी दुर्बळ मनुष्य भक्तीने पूजा करीत आहे, म्हणून बेलाऐवजी मी जरी निर्गुडी वाहात आहे, तरी तिचा आपण बेल समजून स्वीकार कराल. १४. लहान मूल बापाच्या ताटात जेवावयास बसते आणि पानातील पदार्थ घेऊन बापालाच जेवू घालावयास लागते, पण बाप (न रागावता उलट) आनंदाच्या भराने आपले तोंडच त्याच्यापुढे करतो. १५. त्याप्रमाणे जरी मी तुमच्याशी बालबुद्धीने बडबड करीत आहे, तरी त्यामुळे तुम्ही आनंदीच व्हावे, असा ह्या प्रेमाचा स्वभाव आहे. १६. आणि (ज्ञानोबा आमचा आहे अशा) त्या आपलेपणाच्या प्रेमाने तुम्ही संत अतिशय घेरलेले आहात, म्हणून मी केलेल्या सलगीचे तुम्हास ओझे वाटणार नाही. १७. अहो, गाईच्या सडाला तिच्या वासराने ढुसणी दिली तर त्या योगाने तिला जास्तच पान्हा फुटतो. (कारण) आवडत्याच्या रागाने प्रेम दुप्पट होत असते. १८. म्हणून तुमचे निजलेले कृपाळूपण ते मज लेकराच्या बोलण्याने जागे झाले, हे मला कळले. महाराज, याकरिता 'अवधान द्या' असे मी

यालागीं बोलिलों मी ।। १९ ।। एऱ्हवीं चांदिणें पिकविजत आहे चेपणी । कीं वारया घापत आहे वाहणी । हां हो गगनासि गंवसणी । घालिजे केवीं ।। २० ।। आइकां पाणी वोथिजावें न लगे । नवनीतीं माथुला न रिगे । तेविं लाजिलें व्याख्यान न निगे । देखोनि जयांतें ।। २१ ।। हें असो शब्दब्रह्म जिये बाजे । शब्द मावळलेया निवांतु निजे । तो गीतार्थु मऱ्हाटिया बोलिजे । हा पाडु काई ।। २२ ।। परि ऐसियाही मज धिंवसा । तो पुढतियाचि येकी आशा । जे धिटींवा करूनि भवादृशां । पढियंतया होआवें ।। २३ ।। परि आतां चंद्रापासोनि निववितें । जें अमृताहूनि जीववितें । तेणें अवधानें कीजो वाढतें । मनोरथा माझिया ।। २४ ।। कां जैं दिठिवा तुमचा वरुषे । तैं सकळार्थसिद्धि मती पिके । एऱ्हवीं कोंभेला उन्मेषु सुके । जरी उदास तुम्ही ।। २५ ।। सहजें तरी अवधारा । वक्तृत्वा अवधानाचा होय चारा । तरी दोंदें पेलती अक्षरां । प्रमेयाचीं ।। २६ ।। अर्थ बोलाची वाट पाहे । तेथ अभिप्रावो अभिप्रायातें विये । भावाचा फुलौरा होत जाये । मतिवरी ।। २७ ।। म्हणूनि संवादाचा सुवावो ढळे । तरी हृदयाकाश सारस्वतें वोळे । आणि श्रोता दुश्चिता तरि वितुळे । मांडला रसु ।। २८ ।। अहो चंद्रकांतु द्रवता कीर होये । परि ते हातवटी चंद्रीं कीं आहे । म्हणऊनि वक्ता तो वक्ताचि नोहे । श्रोतेनविण ।। २९ ।। परी आतां आमुतें गोड करावें । ऐसें हें तांदुळीं कासया विनवावें । साइखडियानें काइ प्रार्थावें । सूत्रधारातें ।। ३० ।। काय तो बाहुलियांचिया काजा नाचवी । कीं आपुलिये जाणिवेची कळा वाढवी । म्हणऊनि आम्हां या ठेवाठेवी । काय काज ।। ३१ ।। तंव गुरु म्हणती काइ जाहलें । हें समस्तही आम्हां पावलें । आतां सांगें जें निरोपिलें । नारायणें ।। ३२ ।। येथ संतोषोनि निवृत्तिदासें । जी जी म्हणऊनि उल्हासें । अवधारां श्रीकृष्ण ऐसें । बोलते जाहले ।। ३३ ।।

श्रीभगवानुवाच :

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ।। १ ।।

नातरि अर्जुना हें बीज । पुढती सांगिजेल तुज । जें हें अंतःकरणींचें गुज । जीवाचिये ।। ३४ ।। येणें मानें जिवाचें हियें फोडावें । मग गुज कां पां मज सांगावें । ऐसें कांहीं स्वभावें । कल्पिशी जरी ।। ३५ ।। तरी परियेसीं प्राज्ञा । तूं आस्थेचीच संज्ञा । बोलिलिये गोष्टीची अवज्ञा । नेणसी

बोललो. १९. वास्तविक पाहिले तर चांदणे आढीत (घालून) पिकवितात काय ? किंवा वाऱ्याला कोणी गति दिली आहे काय ? अहो महाराज, आकाशाला गवसणी कशी घालावी ? २०. ऐका. ज्याप्रमाणे पाणी पातळ करावे लागत नाही, लोण्यामध्ये रवीचा प्रवेश होत नाही, त्याप्रमाणे ज्यांना पाहून माझे व्याख्यान लज्जित होऊन बाहेर निघत नाही. २१. हे असो, वेदांचे शब्द कुंठित झाले असता, ते वेद ज्या गीतार्थरूपी बाजेवर निवांत निजतात, तो गीतार्थ मी मराठीमध्ये बोलावा, ही माझी योग्यता आहे काय ? २२. परंतु असे असूनहि ही जी मला (गीतार्थ मराठीत सांगण्याची) तीव्र इच्छा झाली आहे, ती पुढच्या याच एका आशेने की, (अशी) धिटाई करून आपल्यासारख्यांचा मी आवडता व्हावे. २३. तर आता चंद्रापेक्षा शांत करणारे व अमृताहूनहि जीवित वाढविणारे असे जे आपले लक्ष त्या लक्षाने माझ्या मनोरथांची वाढ करावी. २४. कारण की, जेव्हां तुमच्या कृपा दृष्टीचा वर्षाव होईल, तेव्हां माझ्या बुद्धीत सर्व अर्थ पूर्णपणे स्फुरतील; पण जर तुम्ही उदास राहाल, तर अंकुरदशेला आलेले माझे ज्ञान सुकून जाईल. २५. तरी ऐका की, सहजच वक्त्याच्या वक्तृत्वाला श्रोत्यांचे लक्षरूपी जर खाद्य मिळेल; तर वक्त्याच्या अक्षरांना प्रमेयांची दोंदे सुटतील. २६. (आणखी दुसरे असे असते की) वक्त्याच्या तोंडातून केव्हां शब्दोच्चार होईल, याची अर्थ वाट पाहात असतो व तेथे (त्या वेळी) एकापासून दुसरा असे अनेक अभिप्राय उत्पन्न होतात आणि बुद्धिवर भावाच्या फुलांचा बहर होत जातो. (बुद्धिमध्ये अनेक अभिप्रायांच्या कल्पना स्फुरू लागतात). २७. म्हणून उल्साहाने प्रश्नोत्तर देणे हाच कोणी अनुकूल वारा सुटला तर हृदयरूपी आकाशात शास्त्रसिद्धान्तरूपी मेघ दाट येतील आणि श्रोता दुश्चित्त असेल तर व्याख्यानास आलेला रंग वितळून जाईल. २८. अहो, चंद्रकांतमणि पाझरणारा आहे खरा, परंतु त्याला पाझरावयास लावण्याची युक्ति चंद्रामध्येच आहे. (त्याप्रमाणे वक्ता पुष्कळ बोलेल खरा, पण त्याला बोलावयास लावण्याची हातवटी श्रोत्यांमध्ये आहे.) म्हणून श्रोत्यांशिवाय वक्ता हा वक्ताच नाही. २९. परंतु आता 'आम्हास गोड करा' अशी ही तांदळांनी (स्वयंपाक करणाराची) प्रार्थना कशाकरिता करावयाची ? लाकडाच्या बाहुल्यांनी सूत्रधाराची का प्रार्थना करावयाची ? ३०. तो (सूत्रधार) बाहुलीच्या कामाकरिता तिला नाचवितो काय ? (तर नाही. मग) बाहुली नाचविण्याने तो आपल्या ज्ञानाची कळा वाढवीत असतो, म्हणून 'अवधान द्या' अशी श्रोत्यांची विनंति करण्याच्या उठाठेवीचे आम्हाला काय काम आहे ? ३१. तेव्हां श्रीगुरु निवृत्तिनाथ म्हणाले, 'अरे, झाले तरी काय ? तुझी ही सर्व विनंति आम्हाला पावली. आता भगवंतांनी जे अर्जुनाला सांगितले ते सांग.' ३२. यावर निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानेश्वर महाराज संतोषून उल्हासाने म्हणाले, जी महाराज, ऐका. श्रीकृष्ण याप्रमाणे बोलले, ३३.

श्रीकृष्ण म्हणाले, आता अत्यंत गुह्य असे हे (ब्रह्माचे) ज्ञान, प्रपंचज्ञानासह, असूयारहित अशा तुला सांगतो. हे जाणल्याने तू अशुभ संसारापासून मुक्त होशील. १.

अथवा अर्जुना, हेच वर्म जे माझ्या अंतःकरणातील जीवाची गोष्ट आहे ती तुला पुन्हा सांगतो. ३४. एवढी जिवाच्या आतली गोष्ट बाहेर काढून मग ती गुप्त गोष्ट मला कां सांगावी, अशी काही कल्पना तुझ्या मनात सहज जर आली असेल, ३५. तर बुद्धिमान अर्जुना ऐक. तू ज्ञानप्राप्तीच्या तीव्र इच्छेचीच खूण (मूर्ति) आहेस

करूं ॥ ३६ ॥ म्हणोनि गूढपण आपुलें मोडो । वरि न बोलावेंही बोलावें घडो । परि आमुचिये जीवींचें पडो । तुझां जीवीं ॥ ३७ ॥ अगा थानीं कीर दूध गूढ । परि थानासीचि नव्हे की गोड । म्हणोनि सरो कां सेवितयाची चाड । जरी अनन्य मिळे ॥ ३८ ॥ मुडाहूनि बीज काढिलें । मग निर्वाळलिये भूमी पेरिलें । तरि तें सांडीविखुरीं गेलें । म्हणों ये कायी ॥ ३९ ॥ यालागीं सुमनु आणि शुद्धमती । जो अनिंदकु अनन्यगती । पैं गा गौप्यही परी तयाप्रती । चावळिजे सुखें ॥ ४० ॥ तरि प्रस्तुत आतां गुणीं इहीं । तूंवांचूनि आणिक नाहीं । म्हणोनि गुज तरी तुझां ठायीं । लपवूं नये ॥ ४१ ॥ आतां किती नावानावा गुज । म्हणतां कानडें वाटेल तुज । तरि ज्ञान सांगेन सहज । विज्ञानेंसीं ॥ ४२ ॥ परि तेंचि ऐसेनि निवाडें । जैसें भेसळलें खरें कुडें । मग काढिजे फाडोवाडें । पारखूनियां ॥ ४३ ॥ कां चांचूचेनि सांडसें । खांडिजे पय पाणी राजहंसें । तुज ज्ञान विज्ञान तैसें । वांटूनि देऊं ॥ ४४ ॥ मग वारयाचियां धारसां । पडिला कोंडा कां नुरेचि जैसा । आणि अन्नकणाचा आपैसा । राशि जोडे ॥ ४५ ॥ तैसें जें जाणितलेयासाठीं । संसार संसाराचिये गांठी । लाऊनि बैसवी पाटीं । मोक्षश्रियेचां ॥ ४६ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

जें जाणणें यां अवघीयांचां गांवीं । गुरुत्वाची आचार्यपदवी । जें सकळ गुह्यांचा गोसावी । पवित्रां रावो ॥ ४७ ॥ आणि धर्माचें निजधाम । तेंविंचि उत्तमाचें उत्तम । पैं जया येतां नाहीं काम । जन्मांतराचें ॥ ४८ ॥ मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे । आणि हृदयीं स्वयंभचि असे । प्रत्यक्ष फावो लागे तैसें । आपैसया ॥ ४९ ॥ तेविंचि पैं गा सुखाचां पाउटीं । चढतां येइजे जयाचिया भेटी । मग भेटल्या कीर मिठी । भोगणेयाहि पडे ॥ ५० ॥ परि भोगाचिया ऐलीकडिलिये मेरे । चित्त उभें ठेलेंचि सुखा भरे । ऐसें सुलभ आणि सोपारें । वरि परब्रह्म ॥ ५१ ॥ पैं गा आणिकही एक याचें । जें हातां आलें तरी न वचे । आणि अनुभवितां कांहीं न वेचे । वरी विटेहि ना ॥ ५२ ॥ येथ जरी तूं तार्किका । ऐसी हन घेसी शंका । ना येवढी वस्तु हे लोकां । उरली केविं पां ॥ ५३ ॥ एकोत्तरेयाचिया वाढी । जे जळतिये आगीं घालिती उडी । ते अनायासें स्वगोडी । सांडिती केविं ॥ ५४ ॥ तरि पवित्र आणि रम्य । तेविंचि सुखोपायेंचि गम्य । आणि स्वसुख परि धर्म्य । वरि आपणपां

आणि त्याचप्रमाणे सांगितलेल्या गोष्टीचा अनादर करणे तुला माहीत नाही. ३६ म्हणून आमचे गुप्तपण मोडले तर मोडो ! शिवाय न बोलण्याची (अशी) जी गोष्ट तीहि बोलली जावो ! पण आमच्या अंतःकरणातील गुप्त गोष्ट तुझ्या मनात उतरो. ३७. बा अर्जुना, स्तनात खरोखर दूध गुप्त असते, पण त्याची गोडी स्तनास नसते; याकरिता एकनिष्ठ सेवन करणारा (आपले लेकरू) जर मिळाला तर त्या सेवन करणाऱ्याची इच्छा स्तनपान करून तृप्त होईना का ? ३८. कणगीतून बी काढले आणि मग ते निर्मळ केलेल्या जमिनीत पेरले, तर ते सांडण्यालवंडण्यात गेले असे म्हणता येईल काय ? ३९. याकरिता चांगल्या मनाचा व शुद्ध बुद्धीचा आणि निंदा न करणारा व एकनिष्ठ असा श्रोता जर मिळाला, तर त्यास आपली गोष्ट गुह्य असली तरी खुशाल सांगावी. ४०. तर आता सध्या ह्या गुणांनी युक्त तुझ्यावाचून दुसरा कोणी दिसत नाही, म्हणून जरी गुह्य गोष्ट असली, तरी तुझ्या ठिकाणी ती लपवून ठेवता येत नाही. ४१. आता वारंवार 'गुह्य गुह्य' असे म्हटले असता तुला चमत्कारिक वाटेल. तर आता तुला सहजच प्रपंचज्ञानासहित आत्मज्ञान सांगेन. ४२. परंतु जसे खरेखोटे एकत्र मिसळले असता, ते परीक्षा करून निरनिराळे काढावे, त्याप्रमाणे निवाडा करून ज्ञानविज्ञान (तुला) सांगेन. ४३. अथवा ज्याप्रमाणे राजहंसाने आपल्या चोचीच्या चिमट्याने एकत्र मिसळलेले दूध व पाणी वेगळे करावे, त्याप्रमाणे तुला ज्ञान व विज्ञान हे स्वच्छ वेगवेगळे सांगू. ४४. मळणी करून एकत्र मिसळलेले कण व भूस वाऱ्याच्या धारेवर उफणले असता, मग जसा कोंडा उडून जाऊन धान्याची आपोआप रास जमते. ४५. त्याप्रमाणे जे ज्ञान जाणल्यामुळे, ते ज्ञान संसार संसाराच्या गाठी लावून (अनात्मतत्त्वाचे धर्म, अनात्मतत्त्वाच्या ठिकाणी ठेवून) मोक्षरूपी लक्ष्मीच्या पटावर (जाणणाऱ्यास) बसविते. ४६.

हे (ज्ञान) सर्व विद्यांचा राजा, सर्व गुह्यांचा स्वामी, पवित्र, उत्कृष्ट, प्रत्यक्ष अनुभवास येणारे, धर्माला अनुसरून असलेले, अनायासे आचरण करता (मिळविता) येणारे आणि क्षयरहित आहे. २.

जे स्वरूपज्ञान या सर्व विद्यांच्या गावांमध्ये श्रेष्ठत्वाच्या आचार्यपदावर (अधिष्ठित) आहे आणि जे ज्ञान सर्व गुप्त गोष्टींचा स्वामी आहे व जे पवित्र गोष्टींचा राजा आहे. ४७. आणि जे धर्माचे स्वतःचे राहण्याचे घर आहे आणि त्याचप्रमाणे जे सर्व उत्तम पदार्थांत उत्तम आहे व ज्याच्या ठिकाणी प्राप्त झाले असता पुनः दुसऱ्या जन्माचे काम (उरत) नाही, ४८. गुरुमुखातून ते ज्ञान अमळसे उगवतांना दिसते; पण ते हृदयात मूळचे सिद्धच असते, तसे ते आपोआप प्रत्यक्ष अनुभवाला येऊ लागते. ४९. त्याचप्रमाणे अरे अर्जुना, ज्याच्या भेटीला सुखाच्या चढत्या पायऱ्यांनी यावयाचे असते आणि जे भेटले असता निश्चयेकरून भोगणेहि संपते. ५०. परंतु भोगाच्या अलीकडच्या काठावर चित्त उभे राहिल्याबरोबर ते सुखाने पूर्ण भरून जाते, असे ते (स्वरूपज्ञान) कष्टांवाचून मिळणारे व सोपे असून शिवाय ते श्रेष्ठ ब्रह्म आहे. ५१. अर्जुना, याचे आणखीहि एक माहात्म्य आहे. ते असे की, जे प्राप्त झाले असता कधी (हातातून) जात नाही आणि अनुभविले असता कांही सुद्धा कमी होत नाही व शिवाय त्यात विकारहि उत्पन्न होत नाहीत. ५२. तर्ककुशल अर्जुना, या ठिकाणी जर तू अशी शंका घेशील की, एवढी ज्ञानासारखी ही वस्तु (तिचा) अनुभव घेतल्याशिवाय लोकांत कशी राहिली ? ५३. शंभराला एक व्याज मिळून एकशेएक रुपये व्हावेत म्हणून जळत्या अग्नीसारख्या धोक्यात उडी घालतात असे जे लोक, ते कष्टावाचून मिळणारी स्वरूपसुखाची गोडी कशी टाकतील ? ५४. तरी पवित्र आणि रम्य त्याचप्रमाणे सुखोपायानेच प्राप्त होणारे स्वसुख, परंतु धर्माला धरून मिळणारे,

जोडे ॥ ५५ ॥ ऐसा अवघाचि सुरवाडु आहे । तरी जनाहातीं केविं उरों लाहे । हा शंकेचा ठाव कीर होये । परि न धरावी तुवां ॥ ५६ ॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

पाहें पां दूध पवित्र आणि गोड । पासीं त्वचेचिया पदराआड । परि तें अव्हेरूनि गोचिड । अशुद्ध काय नेघती ॥ ५७ ॥ कां कमलकंदा आणि दर्दुरीं । नांदणूक एकेचि घरीं । परि परागु सेविजे भ्रमरीं । जवळिलां चिखलुचि उरे ॥ ५८ ॥ नातरी निदैवाचां परिवरीं । लोह्या रुतलिया आहाति सहस्रवरीं । परि तेथ बैसोनि उपवासु करी । कां दरिद्रें जिये ॥ ५९ ॥ तैसा हृदयामध्यें मी रामु । असतां सर्वसुखाचा आरामु । कीं भ्रांतासि कामु । विषयावरी ॥ ६० ॥ बहु मृगजळ देखोनि डोळां । थुंकिजे अमृताचा गिळितां गळाळा । तोडिला परिसु बांधिला गळा । शुक्तिकालाभें ॥ ६१ ॥ तैसीं अहंममतेचिये लवडसवडीं । मातें न पवतीचि बापुडीं । म्हणोनि जन्ममरणाचिये दुथडी । डहुळितें ठेलीं ॥ ६२ ॥ एऱ्हवीं मी तरी कैसा । मुखाप्रति भानु कां जैसा । कहीं नसे न दिसे ऐसा । वाणीचा नव्हें ॥ ६३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

माझेया विस्तारलेपणा नांवें । हें जगचि नोहे आघवें । जैसें दूध मुरालें स्वभावें । तरि तेंचि दहीं ॥ ६४ ॥ कां बीजचि जाहलें तरु । अथवा भांगारचि अळंकारु । तैसा मज एकाचा विस्तारु । तें हें जग ॥ ६५ ॥ हें अव्यक्तपणें थिजलें । तेंचि मग विश्वाकारें वोथिजलें । तैसें अमूर्तमूर्ति मियां विस्तारलें । त्रैलोक्य जाणें ॥ ६६ ॥ महदादि देहांतें । इयें अशेषेंही भूतें । परि माझां ठायीं बिंबते । जैसें जळीं फेण ॥ ६७ ॥ परि तया फेणांआंतु पाहतां । जेवीं जळ न दिसे पंडुसुता । नातरी स्वप्नींची अनेकता । चेइलिया नोहिजे ॥ ६८ ॥ तैसीं भूतें इयें माझां ठायीं । बिंबती तयामाजि मी नाहीं । इया उपपत्ती तुज पाहीं । सांगितलिया मागां ॥ ६९ ॥ म्हणऊनि बोलिलिया बोलाचा अतिसो । न कीजे यालागीं हें असो । तरि मजआंत पैसो । दिठी तुझी ॥ ७० ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

आमुचा प्रकृतीपैलीकडील भावो । जरी कल्पनेवीण लागसी पाहों । तरी मजमाजि भूतें हेंही वावो । जे मी सर्व म्हणऊनि ॥ ७१ ॥ एऱ्हवीं

शिवाय ते आपल्याच ठिकाणी आपल्याला मिळते. ५५. याप्रमाणे हे सर्व प्रकारे सुखकर आहे, तर ते लोकांच्या सेवनातून राहिले कसे ? ही खरोखर शंकेची जागा आहे, परंतु तू अशी शंका धरू नकोस. ५६.

हे शत्रुतापना, या (आत्मज्ञानरूपी) धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे पुरुष माझी प्राप्ति न होता मृत्युरूप संसाराच्या मार्गावर परत येतात. ३.

अर्जुना, (असे) पहा की, दूध हे पवित्र असून शिवाय गोड आहे व ते जवळच (सडांच्या) कातडीच्या पदरापलीकडे आहे, परंतु गोचीड ते टाकून देऊन रक्तच पीत नाही काय ? ५७. किंवा कमळकंद आणि बेडूक यांची वस्ती एके ठिकाणीच असते, परंतु कमळातील परिमळ (दूरचे) भुंगे येऊन सेवन करून जातात व जवळच असलेल्या बेडकांना (मात्र) चिखलच शिल्लक राहातो. ५८. अथवा दुर्दैवी पुरुषाच्या घरात हजारो मोहरा पुरलेल्या आहेत, परंतु तो तेथे राहून उपवास काढतो किंवा दारिद्र्यात जीवित कंठितो. ५९. त्याप्रमाणे सर्व सुखाचा बगीचा असा जो मी राम तो मी (सर्वांच्या) हृदयात असतांना (त्या मला न जाणून) मूर्ख लोक (सुखाकरिता) विषयांचीच इच्छा करतात. ६०. मोठे मृगजळ डोळ्यांना दिसल्यावर अर्धवट गिळलेला अमृताचा घोट थुंकून टाकावा अथवा गळ्यात बांधलेला परीस शिंप मिळावी म्हणून तोडून टाकावा, ६१. त्याप्रमाणे मी व माझे या नादात दंग झालेले ते दीन लोक मला येऊन मिळत नाहीत आणि म्हणूनच ते जन्म व मरण या दुथड्या नदीत (संसारात) गटांगळ्या खात राहिले आहेत. ६२. तसे पाहिले तर मी कसा (सुलभ) आहे ? तर तोंडासमोर जसा सूर्य तसा मी सर्वांना सदा समोर आहे. पण तो सूर्य केव्हां (रात्री) नसतो (व) केव्हां केव्हां (दिवसा) दिसत नाही असा त्याच्यात कमीपणा आहे तसा कमीपणा माझ्यात नाही. ६३.

अव्यक्तरूपाने मी हे सर्व (जग) व्यापिलेले आहे. सर्व भूते माझ्या ठिकाणी आहेत, पण मी त्यांच्या ठिकाणी स्थित नाही. ४.

माझा विस्तार म्हणजेच (हे) जग नाही काय ? (तर होय, माझाच विस्तार आहे.) ते कसे ? तर जसे दूध विरजले असता तेच स्वभावतः दही होते. ६४. अथवा बीजच झाड झाले किंवा सोनेच अलंकार बनले, त्याप्रमाणे हे जग म्हणजे माझ्या एकाचा विस्तार आहे. ६५. हे अव्यक्तपणाने थिजलेले (संकोचित) असते तेच मग विश्वाच्या आकाराने पातळ होते (पसरते); यारीतीने अव्यक्तरूप असलेला मी त्रैलोक्याच्या रूपाने विस्तार पावतो असे समज. ६६. पाण्यावर जसा फेस भासतो त्याप्रमाणे महत् तत्त्वापासून देहापर्यंत ही सर्वहि भूते माझ्या ठिकाणी भासतात. ६७. अर्जुना, पण या फेसाच्या आत पाहिले असता जसे पाणी दिसत नाही, अथवा स्वप्नातील अनेकपण जसे जागे झाल्यावर नसते, ६८. त्याप्रमाणे ही भूते माझ्या ठिकाणी जरी भासली, तरी पण त्यामध्ये मी नाही हा विचार तुला आम्ही मागे (अध्याय ७ वा श्लोक १२ मध्ये) सांगितला (आहे) तो लक्षात आण. ६९. येवढ्याकरिता बोललेल्याच गोष्टींचा (पुनरुक्ति करून) पाल्हाळ करू नये, म्हणून हे बोलणे राहू दे. तर माझ्या स्वरूपात तुझी दृष्टि प्रवेश करो. ७०.

(कल्पना टाकून पाहू लागलास तर) सर्व भूते माझ्या ठिकाणीहि नाहीत, असा हा माझा ऐश्वर्ययोग आहे, तो पहा. (तसेच) भूतांना धारण करणारे तथापि (अलिप्त असल्याने) भूतांच्या ठिकाणी स्थित नसलेले आणि ज्याच्या ठिकाणी भूतांची कल्पना केली जाते, अशाप्रकारचे माझे स्वरूप आहे. ५.

मायेच्या पलीकडे असणारी जी आमची शुद्ध स्वरूपस्थिति ती जर तू कल्पना टाकून पाहशील तर हे (सर्व) प्राणी माझ्या ठिकाणी आहेत हे म्हणणे देखील व्यर्थ आहे; कारण सर्व मीच आहे म्हणून. ७१. सहज विचार केला तरी

संकल्पाचिये सांजवेळे। नावेक तिमिरेजती बुद्धीचे डोळे। म्हणोनि अखंडित परि झांवळें। भूतभिन्न ऐसें देखें।। ७२ ।। तेचि संकल्पाची सांज जैं लोपे। तैं अखंडितचि आहे स्वरूपें । जैसें शंका जातखेंवो लोपे । सापपण माळेचें ।। ७३ ।। एऱ्हवीं तरी भूमीआंतूनि स्वयंभ। काय घडेयागाडगेयांचे निघती कोंभ । पंरि ते कुलालमतीचे गर्भ । उमटले कीं ।। ७४ ।। नातरी सागरींचां पाणीं। काय तरंगाचिया आहाती खाणी। ते अवांतर करणी। वारयाची नव्हे ।। ७५ ।। पाहें पां कापसाचां पोटीं। काय कापडाची होती पेटी। तो वेढितयाचिया दिठी । कापड जाहला ।। ७६ ।। जरी सोनें लेणें होऊनि घडे। तरी तयाचें सोनेंपण न मोडे। येर अळंकार हे वरचिलीकडे। लेतयाचेनि भावें ।। ७७ ।। सांगें पडिसादाचीं प्रत्युत्तरें । कां आरिसां जें आविष्करे। तें आपलें कीं साचोकारें। तेथेंचि होतें।। ७८ ।। तैसी इये निर्मळे माझां स्वरूपीं । जो भूतभावना आरोपी । तयासि तयाचां संकल्पीं । भूताभासु असे ।। ७९ ।। तेचि कल्पिती प्रकृती पुरे । आणि भूताभासु आधींच सरे। मग स्वरूप उरे एकसरें। निखळ माझें।। ८० ।। हें असो आंगीं भरलिया भवंडी। जैशा भोंवत दिसती अरडीदरडी। तैशी आपुलिया कल्पना अखंडीं। गमती भूतें।। ८१ ।। तेचि कल्पना सांडूनि पाहीं। तरि मी भूतीं भूतें माझिया ठायीं। हें स्वप्नींही परि नाहीं। कल्पावयाजोगें।। ८२ ।। आतां मी एक भूतातें धर्ता। अथवा भूतांमाजि मी असता। या संकल्पसन्निपाता- । आंतुलिया बोलिया ।। ८३ ।। म्हणोनि परियेसीं गा प्रियोत्तमा। यापरी मी विश्वेंसीं विश्वात्मा। जो इया लटकिया भूतग्रामा। भाव्यु सदा ।। ८४ ।। रश्मीचेनि आधारें जैसें । नव्हतेंचि मृगजळ आभासे। माझां ठायीं भूतजात तैसें। आणि मातेंही भावीं।।८५।। मी ये परीचा भूतभावनु। परि सर्व भूतांसि अभिन्नु । जैसी प्रभा आणि भानु। एकचि ते ।। ८६ ।। हा आमुचा ऐश्वर्ययोगु । तुवां देखिला कीं चांगु । आतां सांगें कांहीं एथ लागु। भूतभेदाचा असे।। ८७ ।। यालागीं मजपासूनि भूतें। आनें नव्हती हें निरुतें। आणि भूतांवेगळिया माते। कहींच न मनीं हो ।। ८८ ।।

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्। तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ।। ६ ।।

पैं गगन जेवढें जैसें। पवनु गगनीं तेवढाचि असे। सहजें हालविलिया वेगळा दिसे। एऱ्हवीं गगन तेंचि तो ।। ८९ ।। तैसें भूतजात माझां ठायीं।

कल्पनारूपी संध्याकाळच्या वेळी बुद्धीची दृष्टि क्षणभर मंद होते, म्हणून माझे स्वरूप अखंड दंडायमान असले तरी ते अस्पष्ट होते व (त्या ठिकाणी) भूते निरनिराळी आहेत असे दिसते. ७२. तीच कल्पनारूपी संध्याकाळ नाहीशी झाली म्हणजे त्या वेळी मी अखंड दंडायमानच स्वरूपाने आहे. ते कसे तर, ज्याप्रमाणे माळेवर भासणारी सर्पकल्पना जाताक्षणीच माळेचे सर्पपण जाऊन तिचे मूळचे स्वरूप दिसते. ७३. सहज विचार करून पाहिले तर घागरी व मडकी यांचे आकार आपोआप जमिनीतून निघतात काय ? तर नाही. परंतु त्या घागरी व ती मडकी हे कुंभाराच्या बुद्धीच्या कल्पनेचेच आकार उमटले आहेत. ७४. अथवा समुद्राच्या पाण्यात लाटांच्या खाणी आहेत काय ? पाण्याचे रूपांतर (लाटा) ही वाऱ्याची करणी नव्हे काय ? ७५. असे पहा की, कापसाच्या पोटात कापडाचा गठ्ठा असतो काय ? तो कापूस, नेसणाऱ्याच्या दृष्टीने, कापड झाला आहे. ७६. सोन्याचे जरी अलंकार झाले तरी त्याचे सोनेपण मोडत नाही. सोन्याहून वेगळ्या आकाराचे अलंकार जे वरवर दिसतात ते दागिने घालणाऱ्याच्या दृष्टीने दिसतात. ७७. प्रतिध्वनीची प्रत्युत्तरे अथवा आरशामध्ये जे प्रतिबिंबित होते ते (शब्द आणि रूप) आपलेच (असते) की खरोखर दुसरे तेथे उत्पन्न होते ? सांग. ७८. त्याप्रमाणे ह्या माझ्या शुद्ध स्वरूपी जो भूतांच्या कल्पनेचा आरोप करतो, त्याला त्याच्याच कल्पनेमध्ये भूतांचा भास होतो. ७९. तीच कल्पना करणारी प्रकृति संपली की भूताभास मूळचाच संपलेला आहे. मग अखंड माझे शुद्ध स्वरूप राहाते. ८०. हे असू दे, आपण आपल्या भोवती गरगर फिरले असता अंगात भोवळ आल्यामुळे जसे (भोवतालच्या) भिंती, नदीचा काठ वगैरे सर्व कांही फिरल्यासारखे दिसते त्याप्रमाणे आपल्या कल्पनेने माझ्या अखंड स्वरूपी भूते भासतात. ८१. तीच कल्पना टाकून पाहिले असता मी भूतांमध्ये व भूते माझ्यामध्ये असे हे स्वप्नामध्येसुद्धा कल्पना करण्यासारखे नाही. ८२. आता मी एक भूतांना धारण करणारा अथवा भूतांमध्ये मी असणारा ही बोलणी संकल्परूप (कल्पनारूप) सन्निपात झालेल्या मनुष्याच्या बडबडी आहेत. ८३. म्हणून प्रियोत्तमा (अर्जुना), ऐक; याप्रमाणे मी विश्वासहित विश्वाचा आत्मा आहे आणि तो मी या मिथ्या भूत-समुदायाला सदा आश्रय आहे. ८४. सूर्य-किरणांच्या आधाराने जसे मिथ्या मृगजळ भासते त्याप्रमाणे प्राणिमात्र माझ्या ठिकाणी मृगजलवत् मिथ्या समज आणि मलाहि सूर्यकिरणांप्रमाणे सत्य समज. ८५. या प्रकारचा मी जग या कल्पनेला आश्रय आहे, परंतु मी सर्व जगाहून वेगळा नाही असा आहे. तो कसा तर ज्याप्रमाणे सूर्य आणि सूर्याचा प्रकाश एकच आहे. (त्याप्रमाणे सर्व प्राणि आणि मी एक आहे). ८६. अर्जुना, हा आमचा ऐश्वर्ययोग तुला चांगला समजला ना ? आता येथे महत्तत्त्वापासून देहापर्यंतची तत्त्वे व मी यांमधील भेदाचा कांही संबंध आहे का ? सांग. ८७. याकरिता माझ्याहून सगळे प्राणी वेगळे नाहीत हे खास आणि मलाहि प्राणिमात्राहून वेगळे कधीच मानू नकोस हो ! ८८.

सर्वत्र संचार करणारा महान् वायु आकाशाच्या ठिकाणी जसा नित्य स्थित आहे, त्याप्रमाणे सर्व भूते माझ्या ठिकाणी स्थित आहेत असे जाण. ६.

परंतु आकाश जसे व जेवढे आहे तसाच व तेवढाच वायु आकाशात असतो, सहज (पंखा) हालवून पाहिले तर तो वेगळा दिसतो; नाहीतर आकाश व तो एकच आहे. ८९. त्याप्रमाणे प्राणिमात्र माझ्या ठिकाणी कांही कल्पिले तर भासतात व जर कल्पना केली नाही तर ते

कल्पिजे तरी आभासे कांहीं । निर्विकल्पीं तरि नाहीं । तेथ मीचि मी आघवें ॥ ९० ॥ म्हणऊनि नाहीं आणि असे । हें कल्पनेचेनि सौरसें । जे कल्पनालोपें भ्रंशे । आणि कल्पनेसवें होय ॥ ९१ ॥ तेंचि कल्पितें मुदल जाये । तैं असें नाहीं हें कें आहे । म्हणऊनि पुढती तूं पाहें । हा ऐश्वर्ययोगु ॥ ९२ ॥ ऐसिया प्रतीतिबोधसागरीं । तूं आपणेयातें कल्लोळु एक करीं । मग जंव पाहासी चराचरीं । तंव तूंचि आहासी ॥ ९३ ॥ या जाणणेयाचा चेवो । तुज आला ना म्हणती देवो । तरी आतां द्वैतस्वप्न वावो । जालें कीं ना ॥ ९४ ॥ तरी पुढती जरी विपायें । बुद्धीसि कल्पनेची झोंप ये । तरी अभेदबोधु जाये । जैं स्वप्नीं पडिजे ॥ ९५ ॥ म्हणोनि ये निद्रेची वाट मोडे । निखळ उद्बोधाचेंचि आपणपें घडे । ऐसें वर्म जें आहे फुडें । तें दावों आतां ॥ ९६ ॥ तरी धनुर्धरा धैर्या । निकें अवधान देईं बा धनंजया । पैं सर्व भूतांतें माया । करी हरी गा ॥ ९७ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

जिये नांव गा प्रकृती । जे द्विविध सांगितली तुजप्रती । एकी अष्टधा भेदव्यक्ती । दुजी जीवरूपा ॥ ९८ ॥ हा प्रकृतीविखो आघवा । तुवां मागां परिसिलासे पांडवा । म्हणोनि असो काइ सांगावा । पुढतपुढती ॥ ९९ ॥ तरी ये माझिये प्रकृती । महाकल्पाचां अंतीं । सर्व भूतें अव्यक्तीं । ऐक्यासी येती ॥ १०० ॥ ग्रीष्माचां अतिरसीं । सबीजें तृणें जैसीं । मागुती भूमीसी । सुलीनें होती ॥ १ ॥ कां वार्षिये ढेंढें फिटे । जेव्हां शारदीयेचा अनुघडु फुटे । तेव्हां घनजात आटे । गगनींचें गगनीं ॥ २ ॥ नातरी आकाशाचिये खोंपे । वायु निवांतुचि लोपे । कां तरंगता हारपे । जळीं जेवीं ॥ ३ ॥ अथवा जागिनलिये वेळे । स्वप्न मनींचें मनीं मावळे । तैसें प्राकृत प्रकृती मिळे । कल्पक्षयीं ॥ ४ ॥ मग कल्पादीं पुढती । मीचि सृजीं ऐसी वदंती । तरी इयेविषयीं निरुती । उपपत्ति आइक ॥ ५ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

तरी हेचि प्रकृति किरीटी । मी स्वकीया सहजें अधिष्ठीं । तेथ तंतूसमवायपटीं । जेविं विणावणी दिसे ॥ ६ ॥ मग तिये विणावणीचेनि आधारें । लहानां चौकडियां पटत्व भरे । तैसी पंचात्मकें आकारें । प्रकृतिचि होये ॥ ७ ॥ जैसें विरजणियाचेनि संगें । दूधचि आटेजों लागे । तैशी प्रकृति आंगा रिगे । सृष्टिपणाचिया ॥ ८ ॥ बीज जळाची जवळीक लाहे । आणि

नाहीतच; त्या ठिकाणी सर्व मीच मी आहे. ९०. म्हणून भूतांचे असणे आणि नसणे हे कल्पनेच्या योगाने होते. कारण की भूताभास हा कल्पना नष्ट झाली की तिजबरोबर नष्ट होतो व कल्पना उत्पन्न झाली की, तिजबरोबर उत्पन्न होतो. ९१. ते कल्पना करणारे भूतच ज्या वेळी नाहीसे होते तेव्हा भूतांचे असणे व भूतांचे नसणे हा व्यवहार कोठून होणार ? म्हणून तू आणखी या ऐश्वर्ययोगासंबंधी पुनः विचार कर. ९२. अशा अनुभवरूपी ज्ञानसमुद्रामध्ये तू आपल्याला एक लाट कर मग चराचरात जर तू पाहाशील तर तूच एक आहेस (असे कळून येईल.) ९३. देव म्हणतात, अर्जुना, या ज्ञानाची जागृति तुला आली ना ? जर आली असेल तर आता द्वैतस्वप्न मिथ्या झाले की नाही ? ९४. तरी पुनः जर कदाचित् बुद्धीला कल्पनेची झोप येईल तर अभेदज्ञान जाईल. त्यामुळे मग (कल्पनारूपी झोप लागल्या-वर तू) द्वैतरूपी स्वप्नात (पुनः) पडशील. ९५. म्हणून या कल्पनारूपी झोपेचा मार्ग मोडेल आणि आपण केवळ स्वरूपजागृतिरूपच होऊन जाऊ असे जे एक खास वर्म आहे ते आता तुला (उघड) दाखवितो. ९६. तरी हे धैर्यवंत अर्जुना, बाबा, चांगले लक्ष दे. अरे, सर्व प्राणिमात्रांना मायाच उत्पन्न करते व तीच त्यांचा नाश करते. ९७.

हे कौंतेया, कल्पान्ती सर्व भूते माझ्या मायेप्रत जातात. त्यांना पुन्हा (दुसऱ्या) कल्पाच्या आरंभी मी निर्माण करतो. ७.

जिला प्रकृति असे नांव आहे आणि जी तुला दोन प्रकारांनी सांगितली; एक आठ प्रकारचा भेद दाखवून स्पष्ट केली व दुसरी जीवरूपा म्हणून सांगितली. ९८. हा सर्व प्रकृतीचा विषय अर्जुना, तू मागे (अध्याय ७ वा श्लोक ४-५ मध्ये) ऐकला आहेस, म्हणून आता तो राहू दे. वारंवार कशास सांगावयास पाहिजे ? ९९. तरी ही सर्व भूते महाकल्पाच्या शेवटी या माझ्या अव्यक्त प्रकृतीत ऐक्याला येतात. १००. ग्रीष्म ऋतूच्या प्रखर उष्णतेत बीजासहित गवते ज्याप्रमाणे पुनः भूमीमध्ये पूर्णपणे लीन होतात, १०१. अथवा वर्षाऋतूचे अवडंबर नाहीसे होते व जेव्हां शरदृऋतूचे झाकलेपण नाहीसे होते, (म्हणजे शरदृऋतु जेव्हां लागतो) तेव्हां सर्व मेघमात्र आकाशाच्या आकाशात नाहीसे होतात. १०२. अथवा आकाशाच्या घरात वायु शांतच होऊन नाहीसा होतो. अथवा लाटेचा आकार पाण्यामध्ये ज्याप्रमाणे नाहीसा होतो; १०३. अथवा जागृति आली म्हणजे स्वप्न मनातल्या मनात नाहीसे होते, त्याप्रमाणे कल्पक्षयाच्या वेळी प्रकृतीपासून झालेले सर्व जग पुनः प्रकृतीत लीन होते. १०४ नंतर पुनः कल्पाच्या आरंभी मीच सृष्टि उत्पन्न करतो, असे लोक बोलतात; तर याविषयी खरा विचार ऐक. १०५.

(मी) आपल्या प्रकृतीचा अंगीकार करून प्रकृतीच्या नियंत्रणामुळे पराधीन असलेले सर्व भूतसमुदाय मी पुनः पुनः निर्माण करतो. ८.

तर अर्जुना, या माझ्या मायेचा जेव्हां मी स्वभावतः अंगीकार करतो, तेव्हां सुताचा नित्य संबंध असलेल्या वस्त्रामध्ये ज्याप्रमाणे विणकर दिसते, १०६. त्या विणकरीच्या आधाराने मग लहान लहान चौकड्या एकत्र होऊन जसे वस्त्र होते; तशी मायाच पंचमहाभूतात्मक जगाच्या आकाराने प्रगट होते. १०७. ज्याप्रमाणे विरजणाच्या संयोगाने पातळ दूध दहीरूपाने घट्ट होत जाते, त्याप्रमाणे प्रकृति सृष्टिपणाच्या आकाराला येते. १०८. बीजाला पाण्याचे सान्निध्य मिळाले म्हणजे ते बीजच जसे लहानमोठ्या फांद्यांच्या रूपाने विस्ताराला

तेंचि शाखोपशाखीं होये। तैसें मज करणें आहे। भूतांचें हें ॥ ९ ॥ अगा नगर हें रायें केलें। या म्हणणया साचपण कीर आलें। परि निरुतें पाहतां काय शिणले। रायाचे हात ॥ ११० ॥ आणि मी प्रकृति अधिष्ठीं तें कैसें। जैसा स्वप्नीं जो असे। मग तोचि प्रवेशे। जागृतावस्थे ॥ ११ ॥ तरि स्वप्नौनि जागृती येतां। काय पाय दुखती पंडुसुता। कीं स्वप्नामाजीं असतां। प्रवासु होय ॥ १२ ॥ या आघवियाचा अभिप्रावो कायी। जे हें भूतसृष्टीचें कांहीं। मज एकही करणें नाहीं। ऐसाचि अर्थु ॥ १३ ॥ जैशी रायें अधिष्ठिली प्रजा। व्यापारे आपुलालिया काजा। तैसा प्रकृतिसंगु माझा। येर करणें तें इयेचें ॥ १४ ॥ पाहें पां पूर्णचंद्राचिये भेटी। समुद्र भरतें अपार दाटी। तेथ चंद्रासि काय किरीटी। उपखा पडे ॥ १५ ॥ जड परि जवळिका। लोह चळे तरि चळो कां। कवणु शीणु भ्रामका। सन्निधानाचा ॥ १६ ॥ किंबहुना यापरी। मी निजप्रकृति अंगीकारीं। आणि भूतसृष्टी एकसरी। प्रसवोंचि लागे ॥ १७ ॥ जो हा भूतग्रामु आघवा। असे प्रकृतिआधीन पांडवा। जैसी बीजाचिया वेलपालवा। समर्थ भूमि ॥ १८ ॥ नातरी बाळादिकां वयसां। गोसावी देहसंगु जैसा। अथवा घनावळी आकाशा। वार्षियें जेवीं ॥ १९ ॥ कां स्वप्नासि कारण निद्रा। तैसी प्रकृति हे नरेंद्रा। या अशेषाहि भूतसमुद्रा। गोसाविणी गा ॥ १२० ॥ स्थावरा आणि जंगमा। स्थूळा अथवा सूक्ष्मा। हे असो भूतग्रामा। प्रकृतिचि मूळ ॥ २१ ॥ म्हणोनि भूतें हन सृजावीं। कां सृजिलीं प्रतिपाळावीं। इयें करणीं न येती आघवीं। आमुचिया आंगा ॥ २२ ॥ जळीं चंद्रिकेचिया पसरती वेली। ते वाढी चंद्रें नाहीं वाढविली। तेंवि मातें पावोनि ठेलीं। दुरी कर्मे ॥ २३ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय। उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

आणि सुटलिया सिंधुजळाचा लोटु। न शके धरूं सैंधवाचा घाटु। तेविं सकळ कर्मा मीच शेवटु। ती काइ बांधती मातें ॥ २४ ॥ धूम्ररजांची पिंजरी। वाजतिया वायूतें जरी होकारी। कां सूर्यबिंबामाझारीं। आंधारें रिगे ॥ २५ ॥ हें असो पर्वताचिये हृदयीचें। जेविं पर्जन्यधारास्तव न खोंचे। तेविं कर्मजात प्रकृतीचें। न लगे मज ॥ २६ ॥ एऱ्हवीं इये प्राकृतीं विकारीं। एकु मीचि आहे अवधारीं। परि उदासीनाचिया परी। करीं ना करवीं ॥ २७ ॥ दीपु ठेविला परिवरीं। कवणातें नियमी ना निवारी।

पावते, त्याप्रमाणे मला प्राणिमात्रांचे हे उत्पन्न करणे आहे. १०९. अरे अर्जुना, नगर हे राजाने रचले या म्हणण्याला खरोखर खरेपणा आला आहे (असे म्हणण्याचा प्रघात आहे); पण वास्तविक पाहिले, तर नगर रचण्यात राजाच्या हाताला (कांही) श्रम पडले आहेत काय ? ११०. आणि मी प्रकृतीचा अंगीकार करतो ते कसे म्हणशील तर जसा स्वप्नामध्ये जो असतो तोच मग जागृतावस्थेत प्रवेश करतो त्याप्रमाणे. १११. तर अर्जुना, स्वप्नातून जागृतीत येतांना त्याचे पाय दुखतात काय ? अथवा स्वप्नामध्ये असतांना प्रवास होतो काय ? ११२. या सर्वांचा अभिप्राय काय म्हणून विचारशील तर या भूतसृष्टीचे मला कांही एक देखील करावे लागत नाही असाच याचा अर्थ आहे. ११३. ज्याप्रमाणे राजाची आश्रित प्रजा आपापल्या व्यवहारांत वागते, त्याप्रमाणे प्रकृतीला माझ्या सत्तेचा केवळ आधार असतो. बाकी कर्तृत्व सर्व हिचे (प्रकृतीचे) आहे. ११४. पहा की अर्जुना, पौर्णिमेच्या पूर्णचंद्राच्या भेटीने समुद्र भरतीने अफाट भरून येतो; त्या भरती येण्यात चंद्राला श्रम पडतात काय ? ११५. (लोह-चुंबकाच्या) जवळपणाने अचेतन लोखंड हालते तर हालेना का ? पण जड लोखंडाला जवळ ओढून आणण्याचे श्रम लोहचुंबकाला काय पडले ? ११६. फार काय सांगावे ? याप्रमाणे मी आपल्या प्रकृतीचा अंगीकार करतो व त्या योगाने ती प्रकृति भूतसृष्टीला एकसारखी उत्पन्न करूच लागते. ११७. अर्जुना, हा जो सर्व प्राण्यांचा समुदाय आहे तो प्रकृतीच्या आधीन आहे. ज्याप्रमाणे बीजाच्या वेलाला आणि पानांना उत्पन्न करण्यास भूमि (जमीन) समर्थ आहे, ११८. अथवा बाल्यादि अवस्थांस जसा देहसंगाचा आधार आहे किंवा ज्याप्रमाणे आकाशात मेघांची फळी येण्यास वर्षाऋतु आधारभूत आहे, ११९. अथवा स्वप्नाला कारण जशी झोप आहे, त्याच-प्रमाणे हे श्रेष्ठ पुरुषा या सर्वहि भूतसमुदायाची मालकीण प्रकृति आहे. १२०. स्थावरांना अथवा जंगमांना, मोठ्यांना अथवा लहानांना, हे राहू दे, सर्व भूतसमुदायास प्रकृतीच मूळ आहे. १२१. म्हणून भूते उत्पन्न करावीत अथवा उत्पन्न केलेली भूते रक्षण करावीत या सर्व गोष्टी करण्याचा संबंध आमच्याकडे मुळीच येत नाही. १२२. पाण्यामध्ये चांदण्याच्या वेली पसरलेल्या दिसतात, त्या वेली वाढविण्याचे काम जसे चंद्राने केले नाही, त्याप्रमाणे (जगाचे उत्पत्ति - स्थिति वगैरे) कर्म माझ्यापासून दूर राहिले आहे. १२३.

आणि हे धनंजया, या (जगदुत्पत्ति-संहारात्मक) कर्माच्या ठिकाणी अनासक्त व उदासीनाप्रमाणे असलेल्या मला, ही कर्मे बंधन करू शकत नाहीत. ९.

आणि समुद्राच्या पाण्याचा लोट सुटला असता त्यास मिठाचा घाट थोपवून धरू शकत नाही. (कारण मिठाचा अंत समुद्राच्या पाण्यात होतो.) त्याप्रमाणे सर्व कर्मांची समाप्ती जर माझ्या स्वरूपी होते, तर ती कर्मे मला काय बांधणार ? १२४. धुराच्या कणांचे छत जर जोराने वाहणाऱ्या वाऱ्यास थांबवील अथवा सूर्यबिंबात जर अंधार प्रवेश करील. १२५. हे राहू दे. पावसाच्या धारा पर्वताच्या पोटातील पदार्थांना खुपत नाहीत, त्याचप्रमाणे प्रकृतीचे कर्ममात्र मला बाधू शकत नाही. १२६. एऱ्हवी या प्रकृतीच्या विकारामध्ये (जगामध्ये) मीच एक आहे, हे लक्षात ठेव. परंतु एखाद्या उदास पुरुषाप्रमाणे मी स्वतः कांही करीत नाही अथवा दुसऱ्याकडून कांही करवीत (ही) नाही. १२७. घरात ठेवलेला दिवा कोणाला तू अमुक एक काम कर असा नियम घालून देत नाही; अथवा कोणी कांही काम करीत असले, तर त्याचे निवारण करीत नाही आणि

आणि कवण कवणिये व्यापारीं । राहाटे तेंहि नेणे ।। २८ ।। तो जैसा कां साक्षिभूतु । गृहव्यापारप्रवृत्तिहेतु । तैसा भूतकर्मी अनासक्तु । मी भूतीं असें ।। २९ ।। हा एकचि अभिप्रावो पुढतपुढती । काय सांगों बहुतां उपपत्तीं । येथ एकवेळां सुभद्रापती । येतुलें जाण पां ।। १३० ।।

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

जे लोकचेष्टां समस्तां । जैसा निमित्तमात्र कां सविता । तैसा जगत्प्रभवीं पंडुसुता । हेतु मी जाणें ।। ३१ ।। कां जें मियां अधिष्ठिलिया प्रकृती । होती चराचराचिया संभूती । म्हणोनि मी हेतु हें उपपत्ती । घडे यया ।। ३२ ।। आतां येणें उजिवडें निरुतें । न्याहाळीं पां ऐश्वर्ययोगातें । जे माझां ठायीं भूतें । परी भूतीं मी नसें ।। ३३ ।। अथवा भूतें ना माझां ठायीं । आणि भूतांमाजि मी नाहीं । या खुणा तूं कहीं । चुकों नको ।। ३४ ।। हें सर्वस्व आमुचें गूढ । परि दाविलें तुज उघड । आतां इंद्रियां देऊनि कवाड । हृदयीं भोगीं ।। ३५ ।। हा दंशु जंव नये हातां । तंव माझें साचोकारेपण पार्था । न संपडे गा सर्वथा । जेविं भुसीं कणु ।। ३६ ।। एऱ्हवीं अनुमानाचेनि पैसें । आवडे कीर कळलें ऐसें । परि मृगजळाचेनि वोलांशें । काय भूमि तिमे ।। ३७ ।। जें जाळ जळीं पांगिलें । तेथ चंद्रबिंब दिसे आंतुडलें । परि थडिये काढूनि झाडिलें । तेव्हां बिंब कें सांगें ।। ३८ ।। तैसें बोलवरि वाचाबळें । वायांचि झकविजती प्रतीतीचे डोळे । मग साचोकारें बोधावेळे । आथि ना होईजे ।। ३९ ।।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

किंबहुना भवा बिहा या । आणि साचें चाड आथि जरी मियां । तरि तुम्हीं गा उपपत्ती इया । जतन कीजे ।। १४० ।। एऱ्हवीं वेधली दिठी कवळें । तें चांदणियातें म्हणे पिंवळें । तेविं माझां स्वरूपीं निर्मळे । देखाल दोष ।। ४१ ।। नातरी ज्वरें विटाळलें मुख । तें दुधातें म्हणे कडू विख । तेविं अमानुषा मानुष । मानाल मातें ।। ४२ ।। म्हणऊनि पुढती तूं धनंजया । झणें विसंबसी या अभिप्राया । जे इया स्थूलदृष्टी वायां । जाइजेल गा ।। ४३ ।। पैं स्थूलदृष्टी देखती मातें । तेंचि न देखणें जाण निरुतें । जैसें स्वप्नींचेनि

घरामध्ये कोण काय काम करीत आहे, तेहि जाणत नाही. १२८. ज्याप्रमाणे तो दिवा घरात साक्षीभूत (तटस्थ) असून घरातील सर्व व्यापारांच्या प्रवृत्तीला कारण असतो, त्याप्रमाणे सर्व भूतांमध्ये मी असून त्यांच्याकडून होणाऱ्या कर्मांमध्ये मी उदासीन आहे. १२९. हा एकच विचार पुनः पुनः अनेक युक्तिप्रयुक्त्यांनी काय सांगू ? अर्जुना, येथे (आणखी) एवढे समज म्हणजे झाले. १३०.

हे कुंतीपुत्रा, माझ्या आश्रयाने माया चराचर जगत् निर्माण करते. या कारणामुळे जगाची घडामोड होते. १०.

ते हे की, लोकांच्या सर्व व्यापाराला सूर्य जसा निमित्तमात्र आहे, त्याप्रमाणे अर्जुना, जगाच्या उत्पत्तीला मी हेतु आहे असे समज १३१. कारण की, मी प्रकृतीचा अंगीकार केला, म्हणजे तिच्यापासून चराचरांची उत्पत्ति होते; म्हणून मी या चराचरांच्या उत्पत्तीला हेतु आहे असे युक्तीला जुळते. १३२. आता या विचाराच्या प्रकाशाने तू माझ्या (स्वरूपाला) ऐश्वर्ययोगाला चांगले न्याहाळून पहा. (ते असे की) माझ्या ठिकाणी सर्व प्राणी आहेत, पण मी प्राण्यांमध्ये नाही. १३३. अथवा भूते माझ्या ठिकाणी नाहीत आणि भूतांमध्ये मी नाही, हे वर्म तू कधीहि विसरू नकोस. १३४. ही आमची सर्वस्वी लपवून ठेवलेली गोष्ट आहे, परंतु तुला उघड करून सांगितली आहे. आता इंद्रियांची द्वारे बंद करून (सर्व इंद्रियवृत्ति अंतर्मुख करून) तू ह्या गुह्य विचाराचा अंतःकरणात अनुभव घे. १३५. अर्जुना, हे वर्म जोपर्यंत स्वाधीन होणार नाही, तोपर्यंत ज्याप्रमाणे कोंड्यात दाणा शोधला असता सांपडणार नाही त्याप्रमाणे माझी खरी स्वरूप-स्थिति मुळीच अनुभवास येणार नाही. १३६. एऱ्हवी तर्काच्या बळाने (माझी स्वरूपस्थिति) खरोखर कळल्यासारखी वाटते, (पण ते खरे कळणे नाही. ते कसे तर पुढील उदाहरणाने सांगतात.) परंतु मृगजलाच्या ओलाव्याने जमीन भिजते काय ? १३७. जेव्हां जाळे पाण्यात पसरले तेव्हां त्यात चंद्रबिंब सांपडल्यासारखे दिसते; परंतु ते जाळे पाण्यातून काढून काठावर झाडले, तेव्हां चंद्रबिंब कोठे असते सांग बरे ? १३८. त्याप्रमाणे वक्तृत्वाच्या जोरावर कित्येक आपल्या प्रतिपादनाने (स्वतःच्या) अनुभवाचे डोळे उगीच झांकण्यास लावतात. (आपण आपल्याला फसवितात); मग खऱ्या बोधाची वेळ (बोधाच्या परीक्षेची वेळ) आली म्हणजे बोध असतहि नाही व होतहि नाही. १३९.

माझे उत्कृष्ट स्वरूप न जाणणारे मूर्ख (सर्व) भूतांचा ईश्वर असलेल्या (पण सांप्रत) मानवदेह धारण करणाऱ्या (मला मनुष्यच समजून मनुष्यधर्म माझ्यावर आरोपित करून) माझी अवहेलना करतात. ११.

फार काय सांगावे ? जर तुम्ही या संसाराला भीत असाल आणि माझ्या स्वरूपप्राप्तीविषयी जर तुम्हाला खरी खरी इच्छा असेल, तर आम्ही हे सांगितलेले विचार तुम्ही ध्यानात ठेवा. १४०. नाहीतर (ज्याप्रमाणे) काविळीने व्यापलेली दृष्टि चांदण्याला पिवळे समजते, त्याप्रमाणे माझ्या शुद्ध स्वरूपात दोष पहाल, १४१. अथवा तापाने दूषित झालेले तोंड दुधाला कडू विष म्हणते, त्याप्रमाणे मनुष्य नसलेल्या मला मनुष्य असे मानाल. १४२. म्हणून अर्जुना, पुनः तुला एकवार बजावतो की, तू कदाचित् या सांगितलेल्या (स्वरूपज्ञानाच्या) अभिप्रायाला विसरशील तर विसरू नकोस. कारण या स्थूल दृष्टीने मला पाहू म्हटले तर ते पाहाणे व्यर्थ होईल. १४३. ज्याप्रमाणे स्वप्नातील (सेवन केलेल्या) अमृताने अमर होता येत नाही, (कारण ते पिऊनहि न प्याल्याप्रमाणे आहे) त्याप्रमाणे मी देहधारी आहे अशी बुद्धि ठेवून जे माझ्याकडे पाहातात त्यांचे ते पाहणे खरोखर न पाहाण्यात

अमृतें । अमरा नोहिजे ॥ ४४ ॥ एऱ्हवीं स्थूलदृष्टी मूढ । मातें जाणती कीर दृढ । परि तें जाणणेंचि जाणणेया आड । रिगोनि ठाके ॥ ४५ ॥ जैसा नक्षत्राचिया आभासा- । साठीं घातु झाला तया हंसा । माजीं रत्नबुद्धीचिया आशा । रिगोनिया ॥ ४६ ॥ सांगें गंगा या बुद्धी मृगजळ । ठाकोनि आलियाचें कवण फळ । काय सुरतरु म्हणोनि बाबुळ । सेविली करी ॥ ४७ ॥ हा निळयाचा दुसरा । या बुद्धी हातु घातला विखारा । कां रत्नें म्हणोनि गारा । वेंची जेविं ॥ ४८ ॥ अथवा निधान हें प्रगटलें । म्हणोनि खदिरांगार खोळे भरिले । कां साउली नेणतां घातलें । कुहां सिंहें ॥ ४९ ॥ तेविं मी म्हणोनि प्रपंचीं । जिहीं बुडी दिधली कृतनिश्चयाची । तिहीं चंद्रासाठीं जेविं जळींची । प्रतिभा धरिली ॥ १५० ॥ तैसा कृतनिश्चय वायां गेला । जैसा कोण्ही एकु कांजी प्याला । मग परिणाम पाहों लागला । अमृताचा ॥ ५१ ॥ तैसें स्थूलाकारीं नाशिवंते । भरंवसा बांधोनि चित्तें । पाहती मज अविनाशातें । तरी कैंचा दिसें ॥ ५२ ॥ काइ पश्चिमसमुद्राचिया तटा । निघिजत आहे पूर्विलिया वाटा । कां कोंडा कांडतां सुभटा । कणु आतुडे ॥ ५३ ॥ तैसें विकारलें हें स्थूळ । जाणितलेया मी जाणवतसें केवळ । काइ फेण पितां जळ । सेविलें होय ॥ ५४ ॥ म्हणोनि मोहिलेनि मनोधर्मे । हेंचि मी मानूनि संभ्रमें । मग येथिंचीं जियें जन्मकर्मे । तियें मजचि म्हणती ॥ ५५ ॥ येतुलेनि अनामा नाम । मज अक्रियासि कर्म । विदेहासि देहधर्म । आरोपिती ॥ ५६ ॥ मज आकारशून्या आकारु । निरुपाधिका उपचारु । मग विधिविवर्जिता व्यवहारु । आचारादिक ॥ ५७ ॥ मज वर्णहीना वर्णु । गुणातीतासि गुणु । मज अचरणा चरणु । अपाणिया पाणी ॥ ५८ ॥ मज अमेया मान । सर्वगतासी स्थान । जैसें सेजेमाजी वन । निदेला देखे ॥ ५९ ॥ तैसें अश्रवणा श्रोत्र । मज अचक्षूसी नेत्र । अगोत्रा गोत्र । अरूपा रूप ॥ १६० ॥ मज अव्यक्तासि व्यक्ती । अनार्तासी आर्ती । स्वयंतृप्ता तृप्ती । भाविती गा ॥ ६१ ॥ मज अनावरणा प्रावरण । भूषणातीतासि भूषण । मज सकळकारणा कारण । देखती ते ॥ ६२ ॥ मज सहजातें करिती । स्वयंभातें प्रतिष्ठिती । निरंतरातें

जमा आहे असे समज. १४४. एऱ्हवी मी स्थूल आहे, अशा दृष्टीने माझ्याकडे पाहाणारे जे मूर्ख लोक, ते आपल्या समजुतीप्रमाणे खरोखरी पूर्णपणे जाणतात, परंतु त्यांचे ते जाणणेच माझ्या स्वरूपाच्या खऱ्या ज्ञानाच्या आड येते. १४५. ज्याप्रमाणे पाण्यातील नक्षत्रांच्या प्रतिबिंबाला पाहून ती रत्ने आहेत अशा समजुतीने त्याविषयी लोभ धरून व पाण्यात शिरून (ती खाण्याच्या आशेने पाण्यातील खडकावर चोच आपटून) जसा एखाद्या हंसाने आपला घात करावा. १४६. अर्जुना सांग, ही गंगा आहे, अशा समजुतीने मृगजळाजवळ येऊन पोहोचले तर त्याचे फळ काय ? अथवा कल्पवृक्ष म्हणून बाभळीचा आश्रय केला तर ती बाभळी इच्छिलेले फळ देईल काय ? १४७. हा नीलमण्यांचा दोन पदरी हार आहे, या बुद्धीने तो घेण्याकरिता सापाला उचलून घेण्यास तयार व्हावे अथवा ही रत्ने आहेत अशा समजुतीने जशा गारगोट्या वेचाव्यात; १४८. किंवा द्रव्याचा ठेवाच प्रकट झाला आहे असे समजून खैराचे निखारे आपल्या पदरात भरावेत अथवा ही आपली पडछाया आहे, असे न समजता सिंहाने विहिरीत उडी घालावी. १४९. त्याप्रमाणे ज्यांनी मी परत्मामा देहधारी आहे, असा आपल्या बुद्धिमध्ये कृतनिश्चय केला, त्यांनी खरा चंद्र म्हणून पाण्यातील चंद्राचे प्रतिबिंब घेतल्यासारखे आहे. १५०. तसा परमात्मा देहधारी आहे, असा त्यांचा ठाम निश्चय व्यर्थ गेला. (हे कसे झाले ?) तर ज्याप्रमाणे कोणी एखाद्याने भाताची पेज पिऊन मग अमृताचा परिणाम पाहावा (त्याप्रमाणे). १५१. तसे नाशिवंत जो स्थूल आकार तेच माझे खरे स्वरूप असा आपल्या मनामध्ये निश्चय करून ते जर मला अविनाशाला पाहू जातील, तर त्यांना मी कसा दिसेन ? १५२. अर्जुना, पूर्वेच्या मार्गाला निघून कोणाला पश्चिम-समुद्राच्या किनाऱ्यास पोहोचता येईल काय ? अथवा अर्जुना, कोंडा कांडून त्यापासून दाणे प्राप्त होतील काय ? १५३. त्याप्रमाणे आकाराला आलेले हे शरीर हेच मी असे मला जाणले असता माझे केवळ (खरे) स्वरूप जाणले जाईल काय ? फेस प्याल्याने पाणी प्याल्यासारखे होईल काय ? १५४. म्हणून मोहित झालेल्या मनोवृत्तीने हे स्थूल शरीरच मी (परमात्मा) आहे असे मानून मग या देहाची जी जन्मादि कर्मे ती ते माझ्यावर लादतात. १५५. यामुळे नांव नसलेल्या मला ते नांव देतात. वस्तुतः मी क्रियाशून्य असून मी क्रिया करतो असे म्हणतात व देहादि मर्यादेने रहित असलेल्या मला जन्ममरणादिक जे देहधर्म त्यांचा संबंध लावतात. १५६. जो मी निराकार आहे, त्या मला आकार आहे असे मानतात व देहरहित जो मी त्या मला पूजेचे उपचार अर्पण करतात, शास्त्र-मर्यादेचे बंधन नसलेल्या मला, आचारादिक व्यवहार लावतात. १५७. जातीच्या पलीकडे असणाऱ्या मला एका विशिष्ट जातीचा समजतात; निर्गुणाला सगुण समजतात, पाय नसतांना माझ्या ठिकाणी पायांची कल्पना करतात, त्याचप्रमाणे हातांच्या कल्पनेस माझ्या ठिकाणी जागा नसूनहि हात या अवयवाची कल्पना करतात. १५८. मोजता न येण्याइतके माझे स्वरूप अमर्याद आहे, परंतु मलाहि मर्यादेत घालतात. मी खरोखर सर्व ठिकाणी असूनहि मला एखादे ठिकाण कल्पितात. ज्याप्रमाणे आपल्या अंथरुणावर निजलेला मनुष्य स्वप्नात अरण्य पाहतो. १५९. त्याप्रमाणे कान वगैरेंचा संबंध माझ्या ठिकाणी नसतांना कानांची कल्पना करतात. डोळ्यांचा संबंध माझ्या ठिकाणी नसतांनाहि डोळे कल्पितात व कोणत्याहि नात्याचा संबंध नसतांना नातेवाईकांची कल्पना करतात. मी काळा-गोरा वगैरे नसतांनाहि तसल्या रूपाची माझ्याठिकाणी कल्पना करतात. १६०. मी जो अदृश्य, त्या मला दृश्य असे समजतात; मी जो इच्छारहित त्या मला इच्छा आहे असे मानतात, मी जो स्वतःसिद्ध तृप्त, त्या मला तृप्ति कल्पितात. १६१. मी वस्त्रात गुंडाळता येण्यासारखा नसून मला वस्त्र नेसवितात. शृंगारांच्या पलिकडे असतांना माझ्याकरिता दागिन्यांची योजना करतात, सर्व जगाला मी उत्पन्न करणारा असून, मलाहि उत्पन्न करण्याची कल्पना ते करतात. १६२. नित्य असणारा जो मी त्या मला

आव्हानिती । विसर्जिती गा ।। ६३ ।। मी सर्वदा स्वतःसिद्धु । तो कीं बाळ तरुण वृद्धु । मज एकरूपा संबंधु । जाणती ऐसे ।। ६४ ।। मज अद्वैतासि दुजें । मज अकर्तयासि काजें । मी अभोक्ता कीं भुंजें । ऐसें म्हणती ।। ६५ ।। मज अकुळाचें कुळ वानिती । मज नित्याचेनि निधनें शिणती । मज सर्वांतरातें कल्पिती । अरि मित्र गा ।। ६६ ।। मी स्वानंदाभिरामु । तया मज अनेकां सुखांचा कामु । आघवाचि मी असें समु । कीं म्हणती एकदेशी ।। ६७ ।। मी आत्मा एक चराचरीं । म्हणती एकाचा कैंपक्ष करीं । आणि कोपोनि एकातें मारीं । हेंचि वाढविती ।। ६८ ।। किंबहुना ऐसे समस्त । जे हे मनुष्यधर्म प्राकृत । तयाचि नांव मी ऐसें विपरीत । ज्ञान तयांचें ।। ६९ ।। जंव आकारु एक पुढां देखती । तंव हा देव येणें भावें भजती । मग तोचि विघडलिया टाकिती । नाहीं म्हणोनि ।। १७० ।। मातें येणें येणें प्रकारें । जाणती मनुष्य ऐसेनि आकारें । म्हणऊनि ज्ञानचि तें आंधारें । ज्ञानासि करी ।। ७१ ।।

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।। १२ ।।

यालागीं जन्मलेचि ते मोघ । जैसे वार्षियेवीण मेघ । कां मृगजळाचे तरंग । दुरुनीचि पाहावे ।। ७२ ।। अथवा कोल्हेरीचे असिवार । नातरीं वोडंबरीचे अळंकार । कीं गंधर्वनगरीचे आवार । आभासती कां ।। ७३ ।। साबरी वाढिन्नल्या सरळा । वरी फळ ना आंतु पोकळा । कां स्तन जाले गळां । शेळिये जैसे ।। ७४ ।। तैसें मूर्खांचें तयां जियालें । आणि धिग् कर्म तयांचें निपजलें । जैसें सांवरी फळ आलें । घेपे ना दीजे ।। ७५ ।। मग जें कांहीं ते पढिन्नले । तें मर्कटें नारळ तोडिले । कां आंधळया हातीं पडिलें । मोतीं जैसें ।। ७६ ।। किंबहुना तयांचीं शास्त्रें । जैशीं कुमारींहातीं दिधलीं शस्त्रें । कां अशौच्या मंत्रें । बीजें कथिलीं ।। ७७ ।। तैसें ज्ञानजात तया । आणि जें कांहीं आचरलें गा धनंजया । तें आघवेंचि गेलें वायां । जे चित्तहीन ।। ७८ ।। पैं तमोगुणाची राक्षसी । जे सद्बुद्धीतें ग्रासी । विवेकाचा ठावोचि पुसी । निशाचरी ।। ७९ ।। तिये प्रकृती वरपडे जाले । म्हणऊनि चिंतेचेनि कपोलें गेले । वरि तामसीयेचिये पडिले । मुखामाजीं ।। १८० ।। जेथ आशेचिये लाळे । आंतु हिंसा जीभ लोळे । तेवींचि संतोषाचे चाकळे । अखंड चघळी ।। ८१ ।। जे अनर्थाचे कानवेरी । आवाळुवें चाटीत

(मूर्ति वगैरेंच्या द्वारे) घडवितात. मी जो नित्यसिद्ध त्या माझी प्राणप्रतिष्ठा करतात. अर्जुना, सर्वांच्या आत्मत्वाने अखंड दंडायमान असणारा जो मी त्या मला आवाहन करतात आणि माझे विसर्जन करतात. १६३. मी जो सर्वदा स्वतःसिद्ध आणि एकरूप आहे त्या मला बाल्य, तारुण्य व वृद्धावस्था यांचा संबंध आहे असे समजतात. १६४. माझी अद्वैतस्थिति असतांना माझ्या मागे द्वैत लावतात व मी कर्मरहित असून कर्मे करतो असे मानतात आणि मी जो अभोक्ता, तो मी भोग भोगतो असे मानतात. १६५. माझे कुळरहिताचे कुळ वर्णन करतात. मी जो नित्य, त्या माझ्या मरणाने दुःखी होतात व अर्जुना, मी जो सर्वांच्या अंतर्यामी असणारा त्या मला शत्रु-मित्र आहेत असे मानतात. १६६. स्वकीय आनंदात रममाण असणारा जो मी त्या मला अनेक सुखांची इच्छा आहे असे म्हणतात. मी सगळीकडे सारखा व्यापलेला असून मी एका ठिकाणी आहे, दुसऱ्या ठिकाणी नाही असे म्हणतात. १६७. मी स्थावरजंगमांचा एकच असा आत्मा असता मी एकाचा कैवार घेतो असे म्हणतात आणि रागावून एकाला मारतो हेच जगात प्रसिद्ध करतात. १६८. फार काय सांगावे ? असे हे मनुष्याचे सामान्यधर्म तेच सर्व माझ्या ठिकाणी आहेत, असे त्या अज्ञानी लोकांचे विपरीत ज्ञान असते. १६९. जेव्हा एखादी मूर्ति आपल्यापुढे पाहातात, त्या वेळेला त्या मूर्तिएवढाच देव आहे, अशा समजूतीने भक्ति करतात आणि मग तीच मूर्ति भंगली म्हणजे आता देव नाहीसा झाला असे समजून पूजा करण्याचे थांबवतात. १७०. अशा या प्रकारांनी आकारावरून इतर देहधाऱ्यांसारखाच मी एक मनुष्य आहे असे समजतात. म्हणून त्यांचे ते विपरीत ज्ञान माझ्या शुद्ध स्वरूपाच्या यथार्थ ज्ञानास झांकून टाकते. १७१.

त्यांच्या इच्छा निष्फळ आहेत, त्यांची कर्मे निष्फळ आहेत, त्यांचे ज्ञान निष्फळ आहे. (कारण) ते विवेकशून्य लोक राक्षसी आणि आसुरी अशा मोहमय प्रकृतीवर अवलंबून राहातात. १२.

म्हणून त्यांचे जन्माला येणेच फुकट आहे. ज्याप्रमाणे पावसाळ्यावाचून आलेले ढग किंवा मृगजळात दिसणाऱ्या लाटा ह्या गोष्टी दुरूनच दिसण्यास बऱ्या असतात. १७२. अथवा मातीचे घोडेस्वार किंवा गारुडी विद्येने केलेले दागिने किंवा आकाशात ढगांच्या आकृतिमुळे दिसणाऱ्या गावांचे गांवकूस ही ज्याप्रमाणे दिसतात मात्र, पण वास्तविक मिथ्या असतात. १७३. सरळ वाढलेल्या कांड्यानिवडुंगाला वर फळ नसते व आंत गाभाहि नसतो (पोकळ असतो) किंवा शेळीचे गलोल व्यर्थ असतात; १७४. त्याप्रमाणे त्या अविचारी लोकांचे जीवित व्यर्थ आहे. ज्याप्रमाणे साबरीला आलेले फळ देवघेवीच्या उपयोगाचे नसते (त्याप्रमाणे त्यांचे कर्म व्यर्थ असते) म्हणून त्यांच्या हातून घडलेल्या कर्माला धिःकार असो. १७५. मग ते अज्ञानी जे कांही शिकलेले असतात ते त्यास माकडाने नारळ तोडल्यासारखे अथवा आंधळ्याच्या हातात मोती पडल्यासारखे (निरुपयोगी आहे). १७६. फार काय सांगावे ? त्यांची जेवढी म्हणून शास्त्रे आहेत, तेवढी जशी का लहान मुलीच्या हातात दिलेली शस्त्रे अथवा अशुद्ध मनुष्यास सांगितलेले बीजमंत्र (त्याप्रमाणे निरर्थक असतात.) १७७. त्याप्रमाणे अर्जुना, त्यांचे संपूर्ण ज्ञान व जे कांही त्यांनी आचरण केले असेल ते संपूर्ण व्यर्थ जाते. कारण की, त्यांचे चित्त स्थिर नसते. १७८. सद्बुद्धीला गिळून टाकणारी व विचाराचा ठावठिकाणा नाहीसा करणारी व (अज्ञानरूपी) रात्रीत संचार करणारी जी तमोगुणरूपी राक्षसी, १७९. त्या आसुरी प्रकृतीच्या आधीन झाले, म्हणून ते चिंतारूपी गालाच्या द्वारे आणखी त्या तामसी राक्षसीच्या मुखात पडले गेले. १८०. जिच्या मुखात आशेच्या लाळेमध्ये हिंसारूपी जीभ लोळते त्याप्रमाणे जी राक्षसी संतोषरूपी चघळ नेहमी चघळीत असते, (म्हणजे जी संतोष नेहमी नाहीसा करते); १८१. जी राक्षसी अनर्थाच्या कानांपर्यंत

निघे बाहेरी । जे प्रमादपर्वतींची दरी । सदाचि मातली ।। ८२ ।। जेथ द्वेषाचिया दाढा । खसखसां ज्ञानाचा करिती रगडा । जे अगस्तीगवसणी मूढां । स्थूलबुद्धि ।। ८३ ।। ऐसे आसुरिये प्रकृतीचां तोंडीं । जे जाले गा भूतोंडीं । ते बुडोनि गेले कुंडीं । व्यामोहाचां ।। ८४ ।। एवं तमाचिये पडिले गर्ते । न पविजतीचि विचाराचेनि हातें । हें असो ते गेले जेथें । ते शुद्धीचि नाहीं ।। ८५ ।। म्हणोनि असोतु इयें वायाणीं । कायशीं मूर्खाचीं बोलणीं । वायां वाढवितां वाणी । शिणेल हन ।। ८६ ।। ऐसें बोलिलें देवें । तेथ जी म्हणितलें पांडवें । आइकें जेथ वाचा विसवे । ते साधुकथा ।। ८७ ।।

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।। १३ ।।

तरी जयांचिये चोखटे मानसीं । मी होऊनि असें क्षेत्रसंन्यासी । जयां निजेलियातें उपासी । वैराग्य गा ।। ८८ ।। जयांचिया आस्थेचिया सद्भावा । आंतु धर्म करी राणिवा । जयांचें मन ओलावा । विवेकासी ।। ८९ ।। जे ज्ञानगंगे नाहाले । पूर्णता जेऊनि धाले । जे शांतीसि आले । पालव नवे ।। १९० ।। जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे स्तंभ । जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुबकळोनि भरिले ।। ९१ ।। जयां भक्तीची येतुली प्राप्ती । जे कैवल्यातें परौतें सर म्हणती । जयांचिये लीलेमाजीं नीति । जियाली दिसे ।। ९२ ।। जे आघवांचि करणीं । लेइले शांतीची लेणीं । जयांचें चित्त गवसणी । व्यापका मज ।। ९३ ।। ऐसे जे महानुभाव । जे दैविये प्रकृतीचें दैव । जे जाणोनियां सर्व । स्वरुप माझें ।। ९४ ।। मग वाढतेनि प्रेमें । मातें भजती जे महात्मे । परि दुजेपण मनोधर्में । शिवतलें नाहीं ।। ९५ ।। ऐसें मीच होऊनि पांडवा । करिती माझी सेवा । परि नवलावो तो सांगावा । असे आइक ।। ९६ ।।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ।। १४ ।।

तरी कीर्तनाचेनि नटनाचें । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्तांचे । जे नामचि नाहीं पापाचें । ऐसें केलें ।। ९७ ।। यमदमा अवकळा आणिली । तीर्थें ठायावरूनि उठविलीं । यमलोकीं खुंटिली । राहाटी आघवी ।। ९८ ।। यमु म्हणे काय यमावें । दमु म्हणे कवणातें दमावें । तीर्थें म्हणती काय खावें ।

ओठांचे काठ चाटीत बाहेर निघते व जी राक्षसी नेहमीच प्रमादरूपी पर्वताची माजलेली (भयप्रद) दरी आहे. १८२. जिच्या तोंडामध्ये द्वेषरूपी दाढा ज्ञानाचा खसखसा चुराडा करीत आहेत व जी अगस्ति ऋषीस आवरण असलेल्या कुंभाप्रमाणे स्थूलबुद्धीच्या मूर्खांना आवरण करणारी आहे; १८३. अशा आसुरी प्रकृतीच्या तोंडात जे भूताला टाकलेल्या बळीप्रमाणे पडले, ते भ्रांतीच्या कुंडात बुडून गेले. १८४. याप्रमाणे जे तमोगुणाच्या खळग्यात पडले; ते विचाराच्या हाताला लागत नाहीत, हे असो ! ते अशा ठिकाणाला गेले की जेथे त्यांचा पत्ताच लागत नाही. १८५. म्हणून हे निष्फळ वर्णन राहू दे. मूर्ख लोकांची कथा कशाला ? तिच्या विस्ताराने वाचेला व्यर्थ शीण मात्र होणार आहे. १८६. श्रीकृष्ण याप्रमाणे म्हणाले, त्या प्रसंगी अर्जुन म्हणाला, होय महाराज ! (तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणाले,) ज्या साधूंच्या वर्णनात वाणीला विश्रांति मिळते, ती साधुकथा ऐक. १८७.

हे पार्था, पण दैवी प्रकृतीचा आश्रय करणारे महात्मे, भूतांचे आदिकारण व क्षयरहित अशा मला जाणून, अनन्य होऊन, माझी भक्ति करतात. १३.

ज्यांच्या शुद्ध मनरूपी क्षेत्रात मी क्षेत्र-संन्यासी होऊन राहातो व जे पुरुष निजले असता वैराग्य त्यांची उपासना करते. १८८. ज्यांच्या कळकळीच्या चांगल्या वासनेत धर्म राज्य करतो व ज्यांचे तृप्त मन विचारास जीवन आहे; १८९. ज्यांनी ज्ञानरूपी गंगेत स्नान केलेले आहे व जे पुरुष पूर्णता जेऊन तृप्त झाले आहेत आणि जे पुरुष शांतिरूपी वेलीला फुटलेली कोवळी पाने आहेत, १९०. जे पुरुष परिणामाला (पूर्ण अवस्थेला) फुटलेले अंकुर आहेत. जे (सात्त्विक) धैर्यरूपी मांडवांचे खांब आहेत, जे पुरुष ब्रह्मानंदरूपी समुद्रात तुडुंब बुडवून भरलेले घट आहेत, १९१. ज्यांना भक्तीची एवढी प्राप्ति (झालेली) असते की, ते मोक्षाला 'पलीकडे हो' असे म्हणतात; ज्यांच्या सहज कर्माचरणामध्ये नीति जगलेली दिसते. १९२. ज्यांनी सर्व इंद्रियांच्या ठिकाणी शांतीचे अलंकार धारण केले आहेत व ज्यांचे चित्त मी जो सर्वव्यापक त्या मला आच्छादणारी खोळ झाले आहे, १९३. असे जे व्यापक अनुभवाचे पुरुष आहेत, ते दैवी प्रकृतीचे दैव आहेत; ते महात्मे, हे सर्व माझेच स्वरूप आहे असे जाणून, १९४. मग वाढत्या प्रेमाने मला भजतात. पण (त्यांची भक्ति अशी एकविध असते की आपल्या मनाच्या संकल्पाने देव एक उपास्य व मी एक उपासक निराळा आहे) असा दुसरेपणा त्यांच्या मनाला शिवत नाही. १९५. अर्जुना, याप्रमाणे मीच होऊन ते माझी सेवा करतात; पण त्यांचा सेवा करण्याचा प्रकार आश्चर्यकारक आहे तो सांगतो, तो ऐक. १९६.

सदा माझा नामघोष करणारे, (अष्टांग योगमार्गाने माझ्या प्राप्तीसाठी) निश्चयपूर्वक प्रयत्न करणारे व मला भक्तिपूर्वक (सर्व मीच आहे असे समजून सर्वत्र मला) नमस्कार करणारे, असे (माझ्या ठिकाणी) नित्य चित्त लावणारे माझी उपासना करतात. १४.

तर त्यांनी कीर्तनाच्या उत्कर्षाने प्रायश्चितांचा धंदा नष्ट करून टाकला, कारण की, त्यांनी पापाचे नांवच नाहीसे केले. १९७. यमदमांना निस्तेजता आणली, तीर्थांना पाप नाहीसे करणारे असे जे श्रेष्ठ पद मिळाले होते, त्या श्रेष्ठपदावरून उठविले (व) पापे करून लोक यमलोकास जात होते पण ती पापे कीर्तनाने नाहीशी केल्यामुळे पापी लोक यमलोकास जात नाहीसे झाले. १९८. यम हे साधन म्हणू लागले की (आता) निग्रह कोणाचा करावा ? (कारण ज्याचा निग्रह करावयाचा ते मन कीर्तनाच्या योगाने आत्मरूप झाले.) दम हे साधन म्हणू लागले, कोणत्या इंद्रियाचे दमन करावे ? (कारण कीर्तनाने सर्व इंद्रिये आत्मस्वरूपात तल्लीन झाली.) तीर्थे म्हणावयास लागली की,

दोष ओखदासि नाहीं ।। ९९ ।। ऐसे माझेनि नामघोषें । नाहीं करिती विश्वाचीं दुःखें । अवघें जगचि महासुखे । दुमदुमित भरले ।। २०० ।। ते पाहांटेवीण पाहावित । अमृतेंवीण जीववित । योगेंवीण दावित । कैवल्य डोळां ।। १ ।। परी राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेयां थोरां कडसणी करूं । एकसरें आनंदाचे आवारु । होत जगा ।। २ ।। कहीं एकाधेनि वैकुंठा जावें । तें तिहीं वैकुंठचि केलें आघवें । ऐसें नामघोषगौरवें । धवळलें विश्व ।। ३ ।। तेजें सूर्य तैसे सोज्वळ । परि तोहि अस्तवे हें किडाळ । चंद्र संपूर्ण एखादे वेळ । हे सदा पुरते ।। ४ ।। मेघ उदार परी वोसरे । म्हणऊनि उपमेसी न पुरे । हे निःशंकपणें सपांखरे । पंचानन ।। ५ ।। जयांचे वाचेपुढां भोजें । नाम नाचत असे माझें । जें जन्मसहस्रीं वोळगिजे । एकवेळ मुखासि यावया ।। ६ ।। तो मी वैकुंठीं नसें । एक वेळ भानुबिंबींही न दिसें । वरी योगियांचींही मानसें । उमरडोनि जाय ।। ७ ।। परी तयांपाशीं पांडवा । मी हारपला गिंवसावा । जेथ नामुघोषु बरवा । करिती ते माझे ।। ८ ।। कैसे माझां गुणीं धाले । देशकाळातें विसरले । कीर्तनसुखें झाले । आपणपांचि ।। ९ ।। कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचे निखळ प्रबंध । माजी आत्मचर्चा विशद । उदंड गाती ।। २१० ।। हें बहु असो यापरी । कीर्तित मातें अवधारीं । एक विचरती चराचरीं । पांडुकुमरा ।। ११ ।। मग आणिक ते अर्जुना । साविया बहुवा जतना । पंचप्राणा मना । पाढाऊ घेऊनि ।। १२ ।। बाहेरी यमनियमांची कांटी लाविली । आंतु वज्रासनाची पौळी पन्नासिली । वरी प्राणायामाचीं मांडिलीं । वाहातीं यंत्रें ।। १३ ।। तेथ उल्हाटशक्तीचेनि उजिवडें । मनपवनाचेनि सुरवाडें । सतरावियेचें पाणियाडें । बळियाविलें ।। १४ ।। तेव्हां प्रत्याहारें ख्याति केली । विकारांची संपिली बोहली । इंद्रियें बांधोनि आणिलीं । हृदया आंतु ।। १५ ।। तंव धारणावारू दाटिले । महाभूतांतें एकवटिलें । मग चतुरंग सैन्य निवटिलें । संकल्पाचें ।। १६ ।। तयावरी जैत रे जैत । म्हणोनि ध्यानाचें निशाण वाजत । दिसे तन्मयाचें झळकत । एकछत्र ।। १७ ।। पाठीं समाधिश्रियेचा अशेखा । आत्मानुभवराज्यसुखा । पट्टाभिषेकु देखां । समरसें जाहला ।। १८ ।। ऐसें हें गहन । अर्जुना माझें भजन । आतां ऐकें सांगेन । जे करिती एक ।। १९ ।। तरी दोन्ही पालववेरी । जैसा एक तंतू अंबरीं । तैसा मीवांचूनी चराचरीं ।

पापच जर औषधाला राहिले नाही तर आम्ही खावे काय ? १९९. याप्रमाणे माझ्या नामघोषाने ते विश्वाची दुःखे नाहीशी करतात व सर्व जगच ब्रह्मसुखाने जिकडे तिकडे कोंदून भरतात. २००. ते (महात्मे) प्राकृत सूर्याच्या पहाटेशिवाय ज्ञानरूप दिवसाचा उदय करतात व स्वर्गातील प्राकृत अमृताशिवाय ते जगवितात व अष्टांग योगाशिवाय मोक्ष डोळ्यांना दाखवितात. २०१. परंतु हा राजा आहे, हा रंक आहे, असा योग्यताभेद ते मनात धरीत नाहीत, लहान मोठा अशी निवड करीत नाहीत व जगाला एकसारखे आनंदाचे कोट होतात. २०२. (पूर्वी असे होते की) कधी तरी एखाद्याने वैकुंठाला जावे, ते यांनी सर्व वैकुंठच केले; याप्रमाणे माझ्या नामघोषाच्या माहात्म्याने संपूर्ण विश्व प्रकाशित केले. २०३. तेजाने ते महात्मे सूर्यासारखे लखलखीत आहेत असे म्हणावे; परंतु सूर्याचा अस्त होतो, हा सूर्यात दोष आहे (व महात्म्यांच्या ज्ञानोदयाचा कधीच अस्त होत नाही), (त्यास चंद्राची उपमा द्यावी तर) चंद्र एखाद्या वेळेसच (फक्त पौणिमेसच) पूर्ण असतो आणि हे महात्मे स्वरूपस्थितीने नेहमीच पूर्ण असतात. २०४. मेघ वृष्टि करण्यात उदार असतो पण तो वोसरतो; म्हणून तो मेघ या (बोधाची सदैव वृष्टि करणाऱ्या) महात्म्यास उपमा देण्यास पुरेसा नाही. हे महात्मे निःसंशयपणे कृपाळु असे सिंह आहेत. २०५. जे माझे नाम एक वेळ मुखात यावयास हजारो जन्म सेवा करावी लागते, ते माझे नाम ज्यांच्या वाचेपुढे नेहमी मोठ्या प्रेमाने नाचत असते; २०६. तो मी एक वेळ वैकुंठात नसतो; एक वेळ सूर्यबिंबातहि असत नाही; याशिवाय मी एक वेळ योग्यांची हृदये देखील उल्लंघन करून जातो; २०७. परंतु अशा रीतीने मी जरी हरवलो असलो, तरी पण माझे भक्त जेथे माझा नामघोष चांगला करतात, त्याजपाशी अर्जुना, मला शोधावा. (मी तेथे सांपडावयाचाच.) २०८. ते महात्मे माझे गुण गाण्यात असे तृप्त झाले आहेत की, त्यायोगाने त्यास आपण कोठे आहोत व आपला काल भजनात किती गेला याची खबरच नसते. ते कीर्तनाच्या सुखाने आपल्या ठिकाणीच आपले स्वरूप होऊन राहिले आहेत. २०९. ते महात्मे कृष्ण, विष्णु, हरि, गोविंद या नामांचेच केवळ कथन करतात व मधून मधून स्पष्ट रीतीने पुष्कळ आत्मचर्चा करतात. २१०. आता हे फार वर्णन करणे राहू दे. अर्जुना, ऐक. याप्रमाणे माझे किती एक भक्त माझी कथा करीत करीत चराचरांमध्ये संचार करीत असतात. २११. अर्जुना, मग किती एक जे आहेत त्यांनी सहजच मोठ्या तत्परतेने पांच प्राण व मन हे वाटाडे बरोबर घेऊन, २१२. बाहेरच्या बाजूला यमनियमांचे काटेरी कुंपण लावले आणि त्या कुंपणाच्या आत मूळबंधाचा कोट तयार केला व त्या कोटावर प्राणायामरूपी चालू असलेल्या तोफा ठेविल्या. २१३. तेथे कुंडलिनीच्या प्रकाशाने व मन आणि प्राणवायु यांच्या मदतीने सतरावी जी जीवनकला हेच कोणी एक तळे ते (त्यांनी) बळकावले. २१४. त्या वेळी प्रत्याहाराने मोठा पराक्रम केला. (तो असा की,) त्यामुळे विकारांची भाषा संपली; (व त्याने) इंद्रियांना हृदयाच्या आत बांधून आणले. २१५. तो इतक्यात धारणारूपी घोड्यांनी गर्दी केली, (व त्यांच्या बळाने) योगी साधकांनी पृथ्वी वगैरे महाभूतांना एकत्र केले व नंतर त्यांनी संकल्पाचे चतुरंग सैन्य (मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार) ठार केले. २१६. त्यानंतर 'जय झाला रे झाला' म्हणून ध्यानाची नौबत वाजू लागली व स्वरूपऐक्याचे एकछत्र (एकसत्ता) चमकत असलेले दिसले. २१७. नंतर समाधिरूपी लक्ष्मीचे जे आत्मनुभवरूपी संपूर्ण राज्यसुख त्याचा समरसतेने त्यास राज्याभिषेक झाला. पहा. २१८. अर्जुना, याप्रमाणे हे माझे (अष्टांग-योगद्वारा होणारे) भजन फार कठीण आहे; आता कितीएक मला दुसऱ्या प्रकाराने (नमनरूप भक्तीने) भजतात. तो प्रकार सांगतो; ऐक. २१९. तर वस्त्रामध्ये ज्याप्रमाणे एका पदरापासून दुसऱ्या पदरापर्यंत एक सूतच असते, त्याप्रमाणे सजीव व

जाणती ना ।। २२० ।। आदि ब्रह्मा करूनी । शेवटीं मशक धरूनी । माजी समस्त हें जाणोनि । स्वरूप माझें ।। २१ ।। मग वाड धाकुटें न म्हणती । सजीव निर्जीव नेणती । देखिलिये वस्तू उजू लुंटिती । मीचि म्हणोनि ।। २२ ।। आपुलें उत्तमत्व नाठवे । पुढील योग्यायोग्य नेणवे । एकसरें व्यक्तिमात्राचेनि नांवें । नमूंचि आवडे ।। २३ ।। जैसें उंचीं उदक पडिलें । तें तळवटवरी ये उगेंलें । तैसें नमिजे भूतजात देखिलें । ऐसा स्वभावोचि तयांचा ।। २४ ।। कां फळलिया तरूची शाखा । सहजें भूमीसी उतरे देखा । तैसें जीवमात्रां अशेखां । खालावती ते ।। २५ ।। अखंड अगर्वता होऊनि असती । तयांतें विनयो हेचि संपत्ती । जे जयजयमंत्रें अर्पिती । माझांचि ठायीं ।। २६ ।। नमितां मानाभिमान गळाले । म्हणोनि अवचितें ते मीचि जहाले । ऐसे निरंतर मिसळले । उपासिती ।। २७ ।। अर्जुना हे गरुवी भक्ती । सांगितली तुजप्रती । आतां ज्ञानयज्ञें यजिती । ते भक्त आइकें ।। २८ ।। परि भजन करिती हातवटी । तूं जाणत आहासि किरीटी । जे मागां इया गोष्टी । केलिया आम्हीं ।। २९ ।। तंव आथि जी अर्जुन म्हणे । तें दैविकिया प्रसादाचें करणें । तरि काय अमृताचें आरोगणें । पुरे म्हणवे ।। २३० ।। या बोला अनंतें । लागटा देखिलें तयातें । कीं सुखावलेनि चित्तें । डोलतु असे ।। ३१ ।। म्हणें भले केलें पार्था । एऱ्हवीं हा अनवसरु सर्वथा । परि बोलवीतसे आस्था । तुझी मातें ।। ३२ ।। तंव अर्जुन म्हणे हें कायी । चकोरेंवीण चांदिणेंचि नाहीं । जग निववीजे हा तयाचां ठायीं । स्वभावो कीं जी ।। ३३ ।। येरें चकोरें तियें आपुलिये चाडे । चांचू करिती चंद्राकडे । तेविं आम्ही विनवूं तें थोकडे । देवो कृपासिंधु ।। ३४ ।। जी मेघ आपुलिये प्रौढी । जगाची आर्ति दवडी । वांचूनि चातकाची ताहान केवढी । तो वर्षावो पाहुनी ।। ३५ ।। परि चुळा एकाचिया चाडे । जेविं गंगेतेंचि ठाकावें पडे । तेविं आर्त बहु कां थोडें । तरि सांगावें देवा ।। ३६ ।। तेथें देवें म्हणितलें राहें । जो संतोषु आम्हां जाहाला आहे । तयावरी स्तुति साहे । ऐसें उरलें नाहीं ।। ३७ ।। पैं परिसतु आहासि निकियापरी । तेंचि वक्तृत्वा वऱ्हाडीक करी । ऐसें पुरस्करोनि श्रीहरी । आदरिलें बोलों ।। ३८ ।।

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ।। १५ ।।

निर्जीव पदार्थांत माझ्यावाचून दुसऱ्यास ते ओळखत नाहीत. २२०. ब्रह्मदेवापासून आरंभ करून, अखेर चिलटापर्यंत, मध्ये जे कांही आहे ते सर्व माझे स्वरूप आहे, हे जाणून, २२१. मग मोठा, लहान याचा विचार न करता, किंवा सजीव व निर्जीव हा भेद न करता जो पदार्थ दृष्टीपुढे येईल, त्यास मीच (परमात्माच) समजून ते सरळ लोटांगण घालतात. २२२. त्यास आपल्या श्रेष्ठपणाची `आठवण नसते व समोर असलेले योग्य आहे, किंवा अयोग्य आहे, हे कांही न जाणता वस्तुमात्राला उद्देशून सरसकट नमस्कार करणेच त्यांना आवडते. २२३. उंचावरून पडलेले पाणी जसे सखल जागेकडे आपोआप जाऊ लागते, त्याचप्रमाणे समोर दिसलेल्या प्राणिमात्रास नमस्कार करण्याचाच त्यांचा स्वभाव असतो. २२४. अथवा पहा की, फळभाराने लगडलेल्या झाडाची फांदी जशी सहजच जमिनीकडे लवते, त्याप्रमाणे सर्व प्राणिमात्रांपुढे ते नम्रपणाने लवतात. २२५. ते नेहमी निरभिमान होऊन राहिलेले असतात व नम्रपणा हीच त्यांची संपत्ति असते, ती संपत्ति ते 'जय जय' मंत्राने माझ्याच ठिकाणी अर्पण करतात. २२६. नमस्कार करीत असतांना मान व अभिमान हे नाहीसे झाले म्हणून ते सहजगत्या मद्रूप झाले. याप्रमाणे माझ्या स्वरूपात मिसळून ते माझी निरंतर उपासना करतात. २२७. अर्जुना, तुला ही श्रेष्ठ प्रतीची भक्ति सांगितली. आता ज्ञानरूप यज्ञाने जे माझी आराधना करतात, त्या भक्तांचा प्रकार ऐक. २२८. परंतु (ही) भजन करण्याची रीति, अर्जुना, तुला माहीत आहेच, कारण आम्ही या गोष्टी मागे (अध्याय ४ था, श्लोक ३३-४२) तुला सांगितल्या आहेत. २२९. तेव्हां अर्जुन म्हणाला, होय महाराज, मी जाणत आहे व हे देवाच्या प्रसादाचे कार्य आहे, म्हणून अमृताचे भोजन मिळाल्यावर 'पुरे आता नको,' असे म्हणवेल काय ? २३०. अर्जुनाच्या वरील बोलण्यावरून तो हे जाणण्याविषयी उत्सुक आहे असे पाहून, लागलीच अंतःकरणात संतोष झाल्यामुळे श्रीकृष्ण डोलावयास लागले. २३१. श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, फार चांगले केलेस. नाही तर (मागे एकवार सांगितले असल्यामुळे) हा मुळीच बोलण्याचा प्रसंग नव्हता, परंतु तुझी कळकळ मला बोलण्यास भाग पाडते. २३२. तेव्हां अर्जुन म्हणाला, असे काय म्हणता ? चकोर पक्षी असला तरच चंद्र उगवतो, एऱ्हवी उगवत नाही काय ? महाराज, जगाला शांत करावे, हा त्याच्या (चंद्राच्या) ठिकाणी स्वभावच आहे. २३३. आता जे चकोर आहेत, ते केवळ आपलीच शांतता व्हावी, या इच्छेने चंद्राकडे चोच करतात; त्याप्रमाणे आमची विनंती ती किती थोडी आहे ! पण देवा, आपण कृपासिंधु आहात. २३४. महाराज, मेघ हा आपल्या उदारपणाच्या वर्षावाने संपूर्ण जगाच्या पीडा घालवितो. वास्तविक पाहिले तर त्या पावसाच्या वृष्टीच्या मानाने चातकाची तहान ती केवढी ? २३५. परंतु एक चूळभर पाण्याची इच्छा असली, तरी ज्याप्रमाणे गंगेलाच जावे लागते, त्याप्रमाणे आमची ऐकण्याविषयींची इच्छा फार असो अथवा थोडी असो, तरी ते देवांनीच सांगितले पाहिजे. २३६. त्या वेळी श्रीकृष्ण म्हणाले, हे असू दे. तुझी आस्था पाहून जो कांही आम्हास आनंद झाला आहे, त्याच्यावर आता स्तुति सहन होईल असे राहिले नाही. २३७. तू उत्तम तऱ्हेने ऐकत आहेस, तेच आमच्या बोलण्याला बोलावून आणण्याचे काम करते. याप्रमाणे अर्जुनास शाबासकी देऊन श्रीकृष्णांनी बोलण्यास प्रारंभ केला. २३८.

तसेच दुसरे कित्येक, सर्वतोमुख जो मी, त्या माझे ज्ञानयज्ञाने, एकत्वाने (आपल्या स्वप्नातील पदार्थांशी, जागृत झाल्यावर, जागृत पुरुष जसे ऐक्य पाहतो, त्या अभेदज्ञानाने) व निरनिराळ्या प्रकाराने (जो आकार जेथे दिसेल तो मीच आहे, अशा अभेदज्ञानानेच) वेगळेपणाने यजन करून माझी उपासना करतात. १५.

तरी ज्ञानयज्ञु तो एवंरूपु । तेथ आदिसंकल्पु हा यूपु । महाभूतें मंडपु । भेदु तो पशु ॥ ३९ ॥ मग पांचांचे जे विशेष गुण । अथवा इंद्रियें आणि प्राण । हेचि यज्ञोपचारभरण । अज्ञान घृत ॥ २४० ॥ तेथ मनबुद्धीचिया कुंडा- । आंतु ज्ञानाग्नि धडफुडा । साम्य तेचि सुहाडा । वेदि जाणें ॥ ४१ ॥ सविवेकमतिपाटव । तेचि मंत्रविद्यागौरव । शांति स्रुक्स्रुव । जीव यज्वा ॥ ४२ ॥ तो प्रतीतीचेनि पात्रें । विवेकमहामंत्रें । ज्ञानाग्निहोत्रें । भेदु नाशी ॥ ४३ ॥ तेथ अज्ञान सरोनि जाये । आणि यजिता यजन हें ठाये । आत्मसमरसीं न्हाये । अवभृथीं जेव्हां ॥ ४४ ॥ तेव्हां भूतें विषय करणें । हें वेगळालें कांहीं न म्हणे । आघवें एकचि ऐसें जाणे । आत्मबुद्धि ॥ ४५ ॥ जैसा चेईला तो अर्जुना । म्हणे स्वप्नींची हे विचित्र सेना । मीचि जाहालों होतों ना । निद्रावशें ॥ ४६ ॥ आतां सेना ते सेना नव्हे । हें मीच एक आघवें । ऐसें एकत्वें मानवे । विश्व तया ॥ ४७ ॥ मग तो जीवु हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे । ऐसे भजती ज्ञानाध्वरें । एकत्वें येणें ॥ ४८ ॥ अथवा अनादि हें अनेक । जें आनासारिखें एका एक । आणि नामरूपादिक । तेंही विषम ॥ ४९ ॥ म्हणोनि विश्व भिन्न । परि न भेदे तयांचें ज्ञान । जैसे अवयव तरी आन आन । परि एकेचि देहींचे ॥ २५० ॥ कां शाखा सानिया थोरा । परि आहाति एकाचिये तरुवरा । बहु रश्मि परि दिनकरा । एकाचे जेवीं ॥ ५१ ॥ तेविं नानाविधा व्यक्ती । आनानें नामें आनानी वृत्ती । ऐसें जाणती भेदलां भूतीं । अभेदा मातें ॥ ५२ ॥ येणें वेगळालेपणें पांडवा । करिती ज्ञानयज्ञु बरवा । जे न भेदती जाणिवा । जाणते म्हणऊनि ॥ ५३ ॥ ना तरी जेधवां जिये ठायीं । देखती कां जें जें कांहीं । तें मी वांचूनि नाहीं । ऐसाचि बोधु ॥ ५४ ॥ पाहें पां बुडबुडा जेउता जाये । तेउते जळचि एक तया आहे । मग विरे अथवा राहे । तऱ्ही जळाचिमाजि ॥ ५५ ॥ कां पवनें परमाणु उचलले । ते पृथ्वीपणावेगळे नाहीं गेले । आणि माघौतें जरी पडले । तरी पृथ्वीचिवरी ॥ ५६ ॥ तैसे भलतेथ भलतेणें भावें । भलतेंही न हो अथवा होआवें । परि तें मी ऐसें आघवें । होऊनि ठेलें ॥ ५७ ॥ अगा हे जेव्हडी माझी व्याप्ति । तेव्हडीचि तयांचि प्रतीति । ऐसे बहुधाकारीं वर्तती । बहुचि होऊनि ॥ ५८ ॥ हें भानुबिंब आवडेतया । सन्मुख जैसें धनंजया । तैसे ते विश्वा

तर ज्ञानयज्ञ तो असा आहे. त्या ज्ञानयज्ञामध्ये मूळसंकल्प हा पशु बांधावयाचा खांब आहे, पंचमहाभूते हा मांडव आहे व द्वैत हा पशु आहे. २३९. नंतर पंचमहाभूतांचे जे शब्दस्पर्शादि विशेष गुण अथवा इंद्रिये व प्राण हीच यज्ञाची साहित्यसामुग्री असून अज्ञान हे तूप आहे. २४०. तेथे मन व बुद्धि या कुंडात प्रज्वलित ज्ञानरूपी अग्नि असून, हे मित्रा अर्जुना, सुखदुःखादि द्वंद्वांविषयी जी चित्ताची समता ती वेदी (त्या यज्ञातील शुद्ध केलेला यज्ञाचा ओटा) होय, असे समज. २४१. आत्मानात्मविचार करण्याविषयीची जी बुद्धीची कुशलता तीच मंत्रविद्येची शोभा आहे. शांति ही स्रुक्स्रुवा नांवाची यज्ञपात्रे आहेत व जीव हा यज्ञ करणारा आहे. २४२. तो यज्ञ करणारा जीव, स्वरूपानुभवरूप पात्राने, ब्रह्मविचार रूप महामंत्राने व ज्ञानरूप अग्निहोत्रकर्माने, जीव व ईश्वर यांच्या भिन्नपणाची आहुति देऊन, तो भेद नाहीसा करतो. २४३. त्या वेळेस अज्ञानरूपी तूप सरून जाते आणि यज्ञ करणारा व यज्ञ करणे ही थांबतात आणि जेव्हां यज्ञ करणारा जीव, अवभृथ स्नानाचे वेळी आत्मैक्यरूपी पाण्याने स्नान करतो, २४४. तेव्हा तो यज्ञ करणारा, पंचमहाभूते, शब्दादि विषय व इंद्रिये ही कांही वेगळेपणाने समजत नाही; कारण आत्मबुद्धिमुळे तो ही सर्व एकच आहेत असे जाणतो. २४५ अर्जुना, जसा झोपेतून जागा झालेला पुरुष म्हणतो की, झोपेला वश होऊन स्वप्नातील ही चित्रविचित्र सेना मीच झाले होतो ना ? २४६. जागे झाल्यावर तो म्हणतो की, (स्वप्नात पाहिलेली होती) ती सेना आता (खरोखरीची) सेना नाही, तर स्वप्नामध्ये सैन्य वगैरे सर्व मीच एकटा होतो. अशा एकत्वाने संपूर्ण विश्व त्याचे अनुभवास येते. २४७. अशा अनुभवावर आल्यावर मग मी जीव आहे, ही त्याची कल्पना नाहीशी होते; ब्रह्मदेवापासून तो मुंगीपर्यंत सर्व ब्रह्मरूपच आहे अशा ज्ञानाने तो परिपूर्ण होतो. याप्रमाणे ज्ञानयज्ञद्वारा ते या ऐक्यभावनेने माझे भजन करतात. २४८. अथवा अनादिकालापासून हे अनेकत्व असेच आहे. कारण (जगातील पदार्थ) एकसारखे एक नाहीत व त्यांची नामेरूपे सुद्धा भिन्न भिन्न आहेत. २४९. म्हणून जरी विश्वात त्यांच्या दृष्टीस भिन्न भिन्न पदार्थ पडले तरी त्या योगाने त्याचे ज्ञान भेद पावत नाही. ज्याप्रमाणे अवयव निरनिराळे आहेत खरे, परंतु ते सर्व एकाच देहाचे आहेत. २५०. अथवा जशा लहानमोठ्या फांद्या आहेत खऱ्या, परंतु त्या एकाच झाडाच्या असतात व ज्याप्रमाणे किरणे अनेक खरी, परंतु एकाच सूर्याची असतात; २५१. त्याप्रमाणे नाना प्रकारच्या व्यक्ति त्यांची भिन्न भिन्न नांवे व त्यांचे भिन्न भिन्न स्वभाव याप्रमाणे भेद असलेल्या प्राण्यात अभिन्न जो मी त्या मला ते जाणतात. २५२. अर्जुना, अशा (इंद्रियांना गोचर होणाऱ्या) भेदप्रतीतीद्वारा ते चांगला (अभेद) ज्ञानयज्ञ करतात. कारण की, ते पुरुष स्वरूपज्ञानी असल्याकारणाने विश्वातील भिन्न भिन्न पदार्थांच्या भिन्न भिन्न ज्ञानाने भेदाला पावत नाहीत. (तर त्या भिन्न भिन्न ज्ञानातून अन्वयदृष्टीने परमात्म्याला ते पाहातात.) २५३. अथवा जेव्हां ज्या ठिकाणी जे जे कांही पाहतात, ते ते माझ्या स्वरूपावाचून दुसरे कांही नाही, असाच त्यांचा बोध असतो. २५४. असे पहा की, बुडबुडा जेथे जाईल, तेथे त्याला एक पाणी मात्रच आहे; मग राहिला तरी पाण्यातच अथवा नाहीसा झाला तरी पाण्यातच ! २५५. अथवा वाऱ्याने पृथ्वीचे कण वर उचलले, तरी ते पृथ्वीपणाहून वेगळे झाले नाहीत आणि ते वर गेलेले कण जरी पुन्हा खाली पडले, तरी ते पृथ्वीवरच पडतात. २५६. त्याप्रमाणे वाटेल तेथे, वाटेल त्या भावाने (स्थितीने) वाटेल तेहि न व्हावे अथवा व्हावे, पण ते मी (परमात्मा) आहे असे सर्व त्यास (अनुभवाने) होऊन राहिलेले असते. २५७. बा अर्जुना, जेवढी ही माझी व्याप्ति आहे, तेवढाच त्यांचाहि अनुभव असतो. याप्रमाणे ते अनुभवाच्या अंगाने मद्रूप होऊन, अनेक होऊन, अनेक आकारांनी वावरत असतात. २५८. अरे अर्जुना,

या । समोर सदा ।। ५९ ।। अगा तयांचिया ज्ञाना । पाठी पोट नाहीं अर्जुना । वायु जैसा गगना । सर्वांगीं असे ।। २६० ।। तैसा मी जेतुला आघवा । तेंचि तुक तयांचिया सद्भावा । तरी न करितां पांडवा । भजन जहालें ।। ६१ ।। एऱ्हवीं तरी सकळ मीचि आहे । तरी कवणीं कें उपासिला नोहें । एथ एकें जाणणेनवीण ठाये । अप्राप्तासी ।। ६२ ।। परि तें असो येणें उचितें । ज्ञानयज्ञें यजितसांते । उपासिती मातें । ते सांगितले ।। ६३ ।। अखंड सकळ हें सकळां मुखीं । सहज अर्पत असे मज एकीं । कीं नेणणेयासाठीं मूर्खीं । न पविजेचि मातें ।। ६४ ।।

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् । मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ।। १६ ।।

तोचि जाणिवेचा उदयो जरी होये । तरी मुदल वेदु मीचि आहे । आणि तो विधानातें जया विये । तो क्रतुही मीचि ।। ६५ ।। मग तया कर्मापासूनि बरवा । जो सांगोपांगु आघवा । यज्ञु प्रगटे पांडवा । तोही मी गा ।। ६६ ।। स्वाहा मी स्वधा । सोमादि औषधी विविधा । आज्य मी समिधा । मंत्रु मी हवि ।। ६७ ।। होता मी हवन कीजे । तेथ अग्नि तो स्वरूप माझें । आणि हुतक वस्तु जें जें । तेंही मीचि ।। ६८ ।।

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ।। १७ ।।

पैं जयाचेनि अंगसंगें । इये प्रकृतीस्तव अष्टांगे । जन्म पाविजत असे जगें । तो पिता मी गा ।। ६९ ।। अर्धनारीनटेश्वरीं । जो पुरुष तोचि नारी । तेविं मी चराचरीं । माताही होय ।। २७० ।। आणि जाहालें जग जेथ राहे । जेणें जित वाढत आहे । तें मीचि वांचूनि नोहे । आन निरुतें ।। ७१ ।। इयें प्रकृतिपुरुषें दोन्ही । उपजलीं जयाचिया अमनमनीं । तो पितामह त्रिभुवनीं । विश्वाचा मी ।। ७२ ।। आणि आघवेयां जाणणेयांचिया वाटा । जया गांवा येती गा सुभटा । जे वेदांचिया चोहटां । वेद्य जें म्हणिजे ।। ७३ ।। जेथ नानामतां बुझावणी जाहाली । एकमेकां शास्त्रांची अनोळखी फिटली । चुकलीं ज्ञानें जेथ मिळों आलीं । जें पवित्र म्हणिजे ।। ७४ ।। पैं ब्रह्मबीजा जाहला अंकुरु । घोषध्वनी नादाकारु । तयांचें गा भुवन जो ॐकारु । तोही मी गा ।। ७५ ।। जया ॐकाराचिये कुशी । अक्षरें होती अउमकारेंसीं । जियें

जसे हे सूर्यबिंब वाटेल त्याच्या सन्मुख असते, त्याप्रमाणे ते (पुरुष) नेहमी या विश्वाच्या समोर असतात. २५९. अर्जुना, त्यांच्या ज्ञानाला पुढली बाजू व मागली बाजू असे नाही. ज्याप्रमाणे वायु हा आकाशाच्या सर्व पोकळीभर आहे, २६०. त्याप्रमाणे जेवढा संपूर्ण मी आहे, तेच वजन त्यांच्या सद्भावास असते. (म्हणजे तेवढा संपूर्ण त्यांचा अनुभव असतो.) असे असल्यामुळे अर्जुना त्यांनी कृतीने जरी भजन केले नाही, तरी त्यांच्याकडून ते सहजच होत असते. २६१. सहज विचार करून पाहिले तर जगातील सर्व पदार्थ मीच आहे. मग कोणाकडून कोठे माझी उपासना होत नाही, असे म्हणावे ? असे असूनहि ज्यांची अशाप्रकाराची समजूत झाली नाही, त्यांची तशी समजूत न झाल्यामुळेच त्यांना हे भजन घडत नाही. २६२. परंतु ते असू दे. अशा या योग्य ज्ञानयज्ञाने यजन करणारे माझी जे उपासना करतात ते भक्त मी तुला सांगितले. २६३. हे सर्व, सर्वांच्या द्वारे, सदोदित माझ्या एकट्याच्या ठिकाणी सहजच अर्पण होत आहे; (म्हणजे सर्व प्राणी जे कांही करतात ते सर्व मला एकाट्यालाच अर्पण होते, कारण त्या सर्वांच्या रूपाने मीच एक आहे) पण मूर्खांनी हे न जाणल्यामुळे (ते सहज अर्पण होणारे सर्व कर्म) मला प्राप्त होत नाही. २६४.

(वेदाने सांगितलेले विधान) क्रतु, (त्यापासून निर्माण होणारा) यज्ञ, स्वधा, औषधी, मंत्र, तूप, अग्नि आणि आहुति मीच आहे. १६.

त्याच ज्ञानाचा जर उदय होईल, तर मुळात वेद मीच आहे आणि तो वेद जी जी कर्मे करावयास सांगतो, त्या कर्मांचे विधानरूप क्रतु (यज्ञकर्म) देखील मीच आहे. (असे लक्षात येईल.) २६५. मग वेदामध्ये करावयास सांगितलेल्या त्या क्रतुरूप कर्मापासून जी अंगे व उपांगे यांसहित सर्व चांगली क्रिया होते, अर्जुना, तो क्रियारूप यज्ञहि मीच आहे. २६६. स्वाहा (देवांना द्यावयाच्या आहुतीचे अन्न) व स्वधा (पितरांना द्यावयाच्या आहुतीचे अन्न) यज्ञाच्या कामी उपयोगात येणाऱ्या सोमादिक अनेक वनस्पतिहि मी आहे. यज्ञात हवन करण्याचे तूप व समिधा मीच आहे. यज्ञात उच्चारावयाचे मंत्र व यज्ञाकरिता तयार केलेले द्रव्य ही देखील मीच आहे. २६७. यज्ञकर्म करण्याकरिता नेमलेला ब्राह्मण मी आहे व ज्यात हवन करतात तो अग्नि तर माझेच स्वरूप आहे आणि हवन करण्याचे जे जे द्रव्य, ते देखील, मीच आहे. २६८.

मी या जगाचा पिता, माता, पालनकर्ता, पितामह आहे. ज्ञेयवस्तु, पवित्रवस्तु, ॐकार, ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद हे सर्व मीच आहे. १७.

अरे अर्जुना, ज्याच्या अंगसंगाने या अष्टांग प्रकृतीपासून जगाला जन्म प्राप्त होतो, तो जगाचा पिता मी आहे. २६९. ज्याप्रमाणे अर्धनारीनटेश्वराच्या स्वरूपात जो पुरुष तोच स्त्री असतो, त्याप्रमाणे चराचराच्या बाबतीत माताहि मीच होतो. २७०. आणि उत्पन्न झालेले जग जेथे राहाते व ज्या योगाने जगाचे आयुष्य वाढत आहे ते स्थान माझ्यावाचून खरोखर दुसरे नाही. २७१. प्रकृति व पुरुष ही दोन्ही ज्याच्या, मन ह्या उपाधीने रहित असलेल्या मूळ संकल्पात उत्पन्न झाली, तो त्रैलोक्यात विश्वाचा आजा मी आहे. २७२. आणि अर्जुना, सर्व ज्ञानरूपी वाटा ज्या गावाला येऊन मिळतात व वेदाच्या चव्हाट्यावर ज्याला वेद्य (जाणण्याची मुख्य गोष्ट) म्हणतात, २७३. आणि ज्या परमात्मस्वरूपाच्या ठिकाणी वेगवेगळ्या मतांमधील भेद नाहीसा होतो व जेथे शास्त्राची एकमेकात असलेली अनोळख दूर होते, (सर्व शास्त्रे एकाच परमात्म्याचे प्रतिपादन करतात, असा शास्त्रांचा एकमेकांशी परिचय होतो,) व चुकलेल्या ज्ञानाची ज्या परमात्मस्वरूपाच्या ठिकाणी एकमेकांशी भेट होते व ज्या परमात्मस्वरूपाला पवित्र म्हणतात. (ते मी आहे.) २७४. ब्रह्मरूपी बीजाला फुटलेला जो अंकुर व घोष (परा), ध्वनि (पश्यंती), नाद (मध्यमा), आकार (वैखरी) यांचे मंदिर, असा जो ॐकार, तो मी आहे. २७५. ज्या ॐकाराच्या पोटात अ, उ, म्

उपजत वेदेंसीं । उठलीं तिन्हीं ।। ७६ ।। म्हणोनि ऋग्यजुःसामु । हे तिन्ही म्हणे मी आत्मारामु । एवं मीचि कुलक्रमु । शब्दब्रह्माचा ।। ७७ ।।

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ।। १८ ।।

हें चराचर आघवें । जिये प्रकृती आंत सांठवे । ते शिणली जेथ विसवे । ते परमगती मी ।। ७८ ।। आणि जयाचेनि प्रकृति जिये । जेणें अधिष्ठिली विश्व विये । जो येऊनि प्रकृती इये । गुणातें भोगी । ७९ ।। तो विश्वश्रियेचा भर्ता । मीचि गा पंडुसुता । मी गोसावी समस्ता । त्रैलोक्याचा ।। २८० ।। आकाशें सर्वत्र वसावें । वायूनें नावभरी उगें नसावें । पावकें दहावें । वर्षावें जळें ।। ८१ ।। पर्वतीं बैसका न संडावी । समुद्रीं रेखा नोलांडावी । पृथ्विया भूतें वाहावीं । हे आज्ञा माझी ।। ८२ ।। म्यां बोलविल्या वेदू बोले । म्यां चालविल्या सूर्यु चाले । म्यां हालविल्या प्राणु हाले । जो जगातें चाळिता ।। ८३ ।। मियांचि नियमिलासांता । काळु ग्रासितसे भूतां । इयें म्हणियागतें पांडुसुता । सकळें जयाचीं ।। ८४ ।। ऐसा जो समर्थु । तो मी जगाचा नाथु । आणि गगनाऐसा साक्षिभूतु । तोही मीचि ।। ८५ ।। इहीं नामरूपीं आघवा । जो भरला असे पांडवा । आणि नामरूपांही वोल्हावा । आपणचि जो ।। ८६ ।। जैसे जळाचे कल्लोळ । आणि कल्लोळीं आथी जळ । ऐसेनि वसवीतसे सकळ । तो निवासु मी ।। ८७ ।। जो मज होय अनन्य शरण । त्याचें निवारीं मी जन्ममरण । यालागीं शरणागता शरण्य । मीचि एकु ।। ८८ ।। मीचि एक अनेकपणें । वेगळालेनि प्रकृतीगुणें । जीत जगाचेनि प्राणें । वर्तत असें ।। ८९ ।। जैसा समुद्र थिल्लर म्हणतां । भलतेथ बिंबे सविता । तैसा ब्रह्मादि सर्वां भूतां । सुहृद तो मी ।। २९० ।। मीचि गा पांडवा । या त्रिभुवनासि वोलावा । सृष्टिक्षयप्रभावा । मूळ तें मी ।। ९१ ।। बीज शाखांतें प्रसवे । मग तें रूखपण बीजीं सामावे । तैसें संकल्पें होय आघवें । पाठीं संकल्पीं मिळे ।। ९२ ।। ऐसें जगाचें बीज जो संकल्पु । अव्यक्त वासनारूपु । तया कल्पांतीं जेथ निक्षेपु । होय तें मी ।। ९३ ।। इयें नामरूपें लोटती । वर्णव्यक्ती आटती । जातींचे भेद फिटती । जैं आकाश नाहीं ।। ९४ ।। तैं संकल्पुवासनासंस्कार । माघौतें रचावया आकार । जेथ राहोनि असती अमर । तें निधान मी ।। ९५ ।।

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ।। १९ ।।

अशी अक्षरे होती व ती उपजताक्षणीच तिन्ही वेदांना घेऊन प्रगट झाली; २७६. म्हणून ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद हे तिन्ही वेद मीच आहे; असे आत्माराम (श्रीकृष्ण) म्हणाले. २७७.

(प्रकृतीचे) विश्रांतिस्थान, भर्ता (पोषण करणारा), (जगाचा) नाथ, साक्षी, निवासस्थान, शरण जाण्यास योग्य ठिकाण, (जगाचा) सुहृद, जगाची उत्पत्ति, प्रलय, स्थिति, निधान (राहण्याचे स्थान) आणि त्याचे अविनाशी कारण (हे सर्व) मी आहे. १८.

हे स्थावरजंगमात्मक सर्व जग (महाप्रलय-काळी) ज्या मायेच्या पोटात सांठते, ती माया श्रम पावली असता ज्या ठिकाणी विश्रांती घेते, ती परमगति मीच आहे. २७८. आणि ज्याच्या योगाने प्रकृति जगते, ज्याने तिचा (प्रकृतीचा) अंगीकार केला असता ती जगाला प्रसवते आणि जो ह्या प्रकृतीशी तादाम्य करून गुणांचा (सत्त्व, रज, तमांचा) भोग घेतो, २७९. अरे अर्जुना, तो विश्वलक्ष्मीचा नवरा मीच आहे; या सर्व त्रैलोक्याचा धनी मी आहे. २८०. आकाशाने सर्वत्र ठिकाणी राहावे, वाऱ्याने क्षणभर देखील स्वस्थ राहू नये, अग्नीने जाळण्याचे काम करावे आणि पाण्याने वर्षाव करावा. २८१. डोंगरांनी आपले आसन सोडू नये, समुद्रांनी आपली असलेली मर्यादा उल्लंघन करू नये, पृथ्वीने सर्व प्राण्यांचा भार वाहावा हे सर्व माझ्या आज्ञेने चालेले आहे. २८२. मी बोलवल्याने वेद बोलतो, मी चालावयास लावले तर सूर्य चालतो, मी हालवल्याने जगाचा प्रवर्तक प्राण आपले काम करू शकतो. २८३. मी नियम घालून दिल्या-कारणानेच मृत्यु हा प्राण्यांचा ग्रास करतो व अर्जुना, ही सर्व ज्याच्या आज्ञेप्रमाणे वागणारी आहेत, २८४. असा जो सर्व शक्तिमान या जगाचा मालक तो मी आहे; आणि आकाशासारखा सर्वांत मिसळून उदासीन असणारा, तो देखील मीच आहे. २८५. या नामरूपाने जो सर्व व्यापून राहिलेला आहे आणि अर्जुना, नामरूप यांना जो आपण स्वतःच आधार आहे, २८६. पाण्याच्या जशा लाटा होतात आणि लाटांत जसे पाणी असते, याप्रमाणे जेथे सर्व जगाची रचना केली जाते, ते जगाचे राहण्याचे ठिकाण मीच आहे. २८७. जो मला एकनिष्ठपणाने शरण येतो त्याचे जन्म व मरण मी दूर करतो; एवढ्याकरिता शरण आलेल्यांना शरण येण्यास योग्य असा मीच एक आहे. २८८. मी एक असून अनेक स्वरूपे धारण करून प्राण्यांच्या वेगवेगळ्या स्वभावधर्माप्रमाणे, जिवंत असलेले जे जग, त्यांच्या प्राणाच्या रूपाने वागतो. २८९. ज्याप्रमाणे सूर्य हा हे डबके, हा समुद्र, असा भेद न पाहता वाटेल तेथे प्रतिबिंबित होतो (त्याप्रमाणे हा ब्रह्मदेव व हा कीटक आहे असा भेद न करता, मोबदल्याची अपेक्षा न करता) ब्रह्मादि सर्व भूतांवर सारखा उपकार करणारा, तो मीच आहे. २९०. अर्जुना, या त्रैलोक्याचे जीवन मीच आहे. सृष्टीच्या नाशाला व उत्पत्तीला जे कारण ते मीच आहे. २९१. बीजापासून फांद्या उत्पन्न होतात व मग ते सर्व वृक्षत्व ज्याप्रमाणे त्या बीजामध्येच लीन होते, त्याप्रमाणे संकल्पाच्या योगाने सर्वांची उत्पत्ति होते आणि नंतर सर्व संकल्पातच नाहीसे होते. २९२. याप्रमाणे जगाचे मूळ बीज जो संकल्प, जो सूक्ष्म वासनारूप असतो; तो संकल्प कल्पांच्या अंती जेथे सूक्ष्म रूपाने राहातो ते (स्थान) मीच आहे. २९३. ही नामरूपे जेव्हां नाहीशी होतात, वर्ण व व्यक्ति आटून जातात, जातीचे निरनिराळे प्रकार नाहीसे होतात अणि जेव्हां आकाशहि नाहीसे होते, (तात्पर्य जेव्हां हा सर्व जगदाकार नाहीसा होतो) २९४. त्या वेळी वासनारूप संकल्पाचे संस्कार हे पुन्हा जगदाकार रचण्याकरिता जेथे अमर होऊन असतात, ते ठिकाण मी आहे. २९५.

हे अर्जुना, (सूर्याच्या रूपाने) मी उष्णता देतो, पाणी शोषून घेतो व मीच (पुनः) पाऊस पाडतो. अमर वस्तु, मृत्यु तसेच सत्-असत् सर्व मीच आहे. १९.

मी सूर्याचेनि वेषें । तपें तैं हें शोषे । पाठीं इंद्र होऊनि वर्षे । तैं पुढती भरे ।। ९६ ।। अग्नि काष्ठें खाये । तें काष्ठचि अग्नि होये । तेवि मरतें मारितें पाहें । स्वरूप माझें ।। ९७ ।। यालागीं मृत्यूचां भागीं जें जें । तेंही पैं रूप माझें । आणि न मरतें तंव सहजें । अविनाश मी ।। ९८ ।। आतां बहु बोलोनी सांगावें । तें एकिहेळां घे पां आघवें । तरी सतासतही जाणावें । मीचि पैं गा ।। ९९ ।। म्हणोनि अर्जुना मी नसें । ऐसा कवणु ठाव असे । परि प्राणियांचें दैव कैसें । जे न देखती मातें ।। ३०० ।। तरंग पाणियेंवीण सुकती । रश्मि वातीवीण न देखती । तैसे मीचि ते मी नव्हती । विस्मो देखें ।। १ ।। हें आंतबाहेर मियां कोंदलें । जग निखिल माझेंचि वोतिलें । कीं कैसें कर्म तयां आलें । जे मीचि नाहीं म्हणती ।। २ ।। परि अमृतकुहां पडिजे । कां आपणयातें कडिये काढिजे । ऐसें आथी काय कीजे । अप्राप्तासि ।। ३ ।। ग्रासा एका अन्नासाठीं । अंधु धांवताहे किरीटी । आडळला चिंतामणि पायें लोटी । आंधळेपणें ।। ४ ।। तैसें ज्ञान जैं सांडूनि जाये । तैं ऐसी हे दशा आहे । म्हणोनि कीजे तें केलें नोहे । ज्ञानेंवीण ।। ५ ।। आंधळेया गरुडाचे पांख आहाती । ते कवणा उपेगा जाती । तैसें सत्कर्माचे उपखे ठाती । ज्ञानेंवीण ।। ६ ।।

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ।। २० ।।

देख पां गा किरीटी । आश्रमधर्माचिया राहाटी । विधिमार्गा कसवटी । जे आपणचि होती ।। ७ ।। यजन करितां कौतुकें । तिहीं वेदांचा माथा तुके । क्रिया फळेंसि उभी ठाके । पुढां जयां ।। ८ ।। ऐसे दीक्षित जे सोमप । जे आपणचि यज्ञाचें स्वरूप । तिहीं तया पुण्याचेनि नांवें पाप । जोडिलें देखें ।। ९ ।। जे श्रुतित्रयातें जाणोनि । शतवरी यज्ञ करूनि । यजिलिया मातें चुकोनि । स्वर्गु वरिती ।। ३१० ।। जैसें कल्पतरुतळवटीं । बैसोनि झोळिये पाडी गांठी । मग निदैव निघे किरीटी । दैन्यचि करूं ।। ११ ।। तैसें शतक्रतूं यजिलें मातें । कीं ईप्सिताति स्वर्गसुखांतें । आतां पुण्य कीं हें निरुतें । पाप नोहे ।। १२ ।। म्हणोनि मजवीण पाविजे स्वर्गु । तो अज्ञानाचा पुण्यमार्गु । ज्ञानिये तयातें उपसर्गु । हानि म्हणती ।। १३ ।। एऱ्हवीं तरी नरकींचें दुःख । पावोनि स्वर्गा नाम कीं सुख । वांचूनि नित्यानंद गा निर्दोष । तें स्वरूप

मी सूर्याच्या रूपाने प्रकाशतो, त्या वेळेला हे सर्व आटून जाते आणि मागाहून मीच इंद्र बनून ज्या वेळेला पाऊस पाडतो, त्या वेळी पुन्हा आबादानी होते. २९६. अग्नि लाकडे खातो, तेव्हां लाकडेच अग्नि बनतात, त्याप्रमाणे मरणारे व मारणारे हे दोन्ही माझी स्वरूपे आहेत असे समज. २९७. याकरिता मृत्यूने घेरलेले जे जे आहे, ते देखील माझेच रूप आहे आणि त्याचप्रमाणे न मरणारे जे अविनाश ते तर मी आहेच आहे. २९८. आता फार बोलून जे सांगावयाचे ते सर्व एकदाच सांगतो; लक्षात ठेव. तर विनाशी आणि अविनाशी म्हणून जे पदार्थ आहेत ते मीच आहे, असे समज. २९९. म्हणून अर्जुना, जेथे मी नाही. असे कोणते ठिकाण आहे ? परंतु या प्राण्यांचे दुर्दैव कसे आहे ते पहा, मी सर्वव्यापी असूनहि. ते मला कोठेहि पाहात नाहीत. ३००. लाटा या (जलरूप) असून (त्या) जलाशिवाय (वृक्षादिकांप्रमाणे) सुकून जाव्यात, तसेच प्रकाशरूप जी सूर्यकिरणे, त्यांना दिव्याशिवाय दिसू नये, त्याप्रमाणे सर्व प्राणी मद्रूपच असून त्यास आपण भगवद्रूप आहोत, असे वाटत नाही. हे केवढे आश्चर्य आहे पहा ! ३०१. हे सर्व जग आतबाहेर माझ्याच रूपाने कोंदून भरले आहे. जग हे केवळ माझेच ओतलेले आहे; परंतु प्राण्यांचे कर्म त्यांच्यावर कसे ओढवले आहे की, ते मीच (देवच) नाही असे म्हणतात. ३०२. परंतु अमृताच्या आडात पडावे आणि आपण आपल्याला काठावर कां काढावे ? परंतु ते ज्याला अप्राप्त आहे अशाला असेच होते, त्याला काय करावे ? ३०३. अर्जुना, एक घासभर अन्नाकरिता एक आंधळा रस्त्याने धावत असता चिंतामणि रत्नाला ठेच लागून अडखळला (पण) तो आंधळा होता, म्हणून त्याने तो चिंतामणि लाथेने उडविला. ३०४. त्याप्रमाणे जेव्हां जीवाला ज्ञान सोडून जाते त्या वेळी जीवाची वरील आंधळ्यासारखी अवस्था होते. म्हणून जे कांही ज्ञानाशिवाय करावे ते केल्यासारखे होत नाही. ३०५. आंधळ्याला जरी गरुडाचे पंख असले तरी त्याला ते कोणत्या उपयोगाला पडतील ? त्याप्रमाणे ज्ञानाशिवाय सत्कर्माचरणाचे श्रम केले असता व्यर्थ जातात. ३०६.

तीन वेद जाणणारे, (यज्ञामध्ये) सोमपान करणारे (व तेणे करून) पाप नष्ट झालेले याज्ञिक, हे यज्ञांनी माझे यजन करून स्वर्गगति मागतात. पुण्याचे फल असा जो देवेंद्राचा लोक, तो प्राप्त करून ते त्या स्वर्गलोकी दिव्य असे देवांचे भोग भोगतात. २०.

पहा, अरे अर्जुना, आश्रमधर्माच्या आचरणाने विहित मार्गाला जे आपणच कसोटी होतात, (ज्यांच्या आचरणावरून वागण्याचा विधि कळतो,) ३०७. ते सहज लीलेने यज्ञ करावयास लागले असता, तिन्ही वेद आपली मान डोलवितात व ज्यांच्यापुढे ती यज्ञक्रिया आपल्या फलासह मूर्तिमंत येऊन उभी राहाते, ३०८. याप्रमाणे जे यज्ञात सोमरसाचे पान करणारे यज्ञकर्ते आहेत आणि जे आपण स्वतःच यज्ञमूर्ति झाले आहेत, त्यांनी यज्ञापासून होणाऱ्या त्या पुण्याच्या नांवाने वास्तविक पापांचा लाभ पदरात पाडून घेतला असे समज. ३०९. कारण की, त्यांनी ऋग्वेदादि, तिन्ही वेदांना जाणून शंभरापर्यंत यज्ञ करून माझे आराधन करून मला अजिबात विसरून ते स्वर्गच पसंत करतात. ३१०. कल्पवृक्षाच्या खाली बसून अभागी पुरुष भीक मागण्याच्या झोळीला गाठी मारतो, आणि मग अर्जुना, तो अभागी पुरुष ज्याप्रमाणे भीक मागावयासच निघतो, ३११. त्याप्रमाणे शंभर यज्ञ करून त्यांनी माझे आराधन केले आणि मग ते स्वर्गातील सुखांची इच्छा करू लागले. आता हे पुण्य आहे का ? (तर) खरोखर हे पाप नव्हे काय ? ३१२. म्हणून माझी प्राप्ति करून न घेता स्वर्गाची प्राप्ति करून घेणे हा अज्ञानी लोकांचा पुण्यमार्ग आहे. ज्ञानी लोक या मार्गाला विघ्न व नाश करणारा म्हणतात. ३१३. एऱ्हवी नरकाच्या दुःखाकडे दृष्टि देऊन स्वर्गाला सुख हे नांव आले आहे. वास्तविक पाहिले असता अर्जुना, निर्दोष असा जो त्रिकालाबाधित आनंद ते माझे स्वरूप

माझें ॥ १४ ॥ मज येतां पैं सुभटा । या द्विविधा गा अव्हांटा । स्वर्गु नरकु या वाटा । चोरांचिया ॥ १५ ॥ स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें येइजे । पापात्मकें पापें नरका जाइजे । मग मातें जेणें पाविजे । तें शुद्ध पुण्य ॥ १६ ॥ आणि मजचिमाजीं असतां । जेणें मी दूरी होय पांडुसुता । तें पुण्य ऐसें म्हणतां । जीभ न तुटे काई ॥ १७ ॥ परि हें असो आतां प्रस्तुत । ऐकें यापरी ते दीक्षित । यजुनि मातें याचित । स्वर्गभोगु ॥ १८ ॥ मग मी न पविजे ऐसें । जें पापरूप पुण्य असे । तेणें लाधलेनि सौरसें । स्वर्गा येती ॥ १९ ॥ जेथ अमरत्व हेंचि सिंहासन । ऐरावतासारिखें वाहन । राजधानी भुवन । अमरावती ॥ ३२० ॥ जेथ महासिद्धींचीं भांडारें । अमृताचीं कोठारें । जियें गांवीं खिल्लारें । कामधेनूंचीं ॥ २१ ॥ जेथ वोळगे देव पाइका । सैंघ चिंतामणीचिया भूमिका । विनोदवनवाटिका । सुरतरूंचिया ॥ २२ ॥ गंधर्वगान गाणीं । जेथ रंभेऐशिया नाचणी । उर्वशी मुख्य विलासिनी । अंतौरिया ॥ २३ ॥ मदन वोळगे शेजारे । जेथ चंद्र शिंपे सांबरें । पवना ऐसें म्हणियारें । धांवणें जेथ ॥ २४ ॥ पैं बृहस्पति आपण । ऐसे स्वस्तीश्रियेचे ब्राह्मण । तातियेचे सुरगण । विकार जेथें ॥ २५ ॥ लोकपाळरांगेचे । राउत जिये पदीचे । उच्चैःश्रवा खांचे । खोलणिये ॥ २६ ॥ हें बहु असो जे ऐसे । भोग इंद्रसुखाहिसरिसे । ते भोगिजती जंव असे । पुण्यलेशु ॥ २७ ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

मग तया पुण्याची पाउटी सरे । सवेंचि इंद्रपणाची उटी उतरे । आणि येऊं लागती माघारें । मृत्युलोका ॥ २८ ॥ जैसा वेश्याभोगीं कवडा वेंचे । मग दारही चेपूं न ये तियेचें । तैसें लाजिरवाणें दीक्षितांचें । काय सांगों ॥ २९ ॥ एवं थितिया मातें चुकले । जिहीं पुण्यें स्वर्ग कामिले । तयां अमरपण तें वावों जालें । आतां मृत्युलोकु ॥ ३३० ॥ मातेचिया उदरकुहरीं । पचूनि विष्ठेचां दाथरीं । उकडूनि नवमासवरी । जन्मजन्मोनि मरती ॥ ३१ ॥ अगा स्वप्नीं निधान फावे । परि चेइलिया हारपे आघवें । तैसें स्वर्गसुख जाणावें । वेदज्ञाचें ॥ ३२ ॥ अर्जुना वेदु जऱ्ही जाहला । तरी मातें नेणतां वायां गेला । कणु सांडुनि उपणिला । कोंडा जैसा ॥ ३३ ॥ म्हणऊनि मज एकेंविण ।

आहे. ३१४. अर्जुना, माझ्याकडे येत असतांना माझ्या स्वरूपापासून भलतीकडे नेणाऱ्या, स्वर्ग व नरक, या दोन प्रकारच्या आडवाटा आहेत त्या चोरांच्या आहेत. ३१५. पुण्यरूप पापाने, (बाहेरून दिसायला पुण्य व आतून भरलेले पाप) स्वर्गाला येता येते आणि (आंतबाहेर जे पाप अशा) पापरूप पापाने नरकाला जाणे होते. मग माझी प्राप्ती ज्याने होते, ते शुद्ध पुण्य होय. ३१६. आणि अर्जुना, सर्व प्राणी माझ्या स्वरूपामध्ये असतांना ज्या कृत्याने मी परमात्मा दुरावला जातो, त्या कृत्याला पुण्य असे म्हटले असता जीभ झडणार नाही का ? ३१७. परंतु या प्रसंगी आता हे राहू दे. अर्जुना, ऐक. याप्रमाणे ते यज्ञ करणारे (वस्तुतः) माझी आराधना करतात, पण स्वर्गातील दिव्य पदार्थांच्या भोगाची याचना करतात. ३१८. मग मी ज्याच्यायोगाने प्राप्त होत नाही असे जे पापरूप पुण्य आहे त्याच्या योगाने मिळालेल्या योग्यतेने ते स्वर्गाला येतात. ३१९. ज्या स्वर्गात न मरणे हेच सिंहासन आहे, ऐरावत हत्तीसारखे वाहन आहे व अमरावती नगर ही राजधानी आहे; ३२०. ज्या स्वर्गात अणिमा, लघिमा इत्यादि महासिद्धींची भांडारे आहेत, अमृताची कोठारे आहेत व ज्या गावात कामधेनूचे कळप आहेत. ३२१. ज्या स्वर्गात देवसमुदाय चाकर होऊन सेवा करतात, जेथे जिकडे तिकडे चिंतामणि नांवाच्या रत्नांच्या जमिनी आहेत व जेथे करमणुकीकरिता कल्पवृक्षांचे बगीचे केलेले आहेत; ३२२. जेथे गंधर्वांची गाणी हीच गाणी आहेत व जेथे रंभेसारख्या अप्सरा नाचणाऱ्या आहेत आणि विलास करण्याकरिता ज्या स्त्रिया आहेत, त्यात मुख्य उर्वशी आहे; ३२३. जेथे शय्यागृहात मूर्तिमंत मदन सेवाचाकरी करतो, ज्या ठिकाणी प्रत्यक्ष चंद्र (आपल्या अमृतकिरणांनी) सडासंमार्जन करतो व वाऱ्यासारखा चपळ जासूद जेथे म्हटलेले (काम) करण्याला तयार आहे, ३२४. देवगुरु बृहस्पति स्वतः ज्यामध्ये मुख्य आहे, असे आशीर्वाद देणारे व कल्याण इच्छिणारे ब्राह्मण जेथे आहेत व जेथे पंक्तीला देवमंडळीचे समुदाय आहेत; ३२५. ज्या ठिकाणचे घोडेस्वार लोकपालांच्या (पूर्वादि दिशांच्या इंद्रादिक स्वामींच्या) बरोबरीचे आहेत, जेथे उच्चैःश्रवा नांवाचा इंद्राचा घोडा पुढे चालतो. ३२६. हे फार वर्णन करणे पुरे. याप्रमाणे इंद्राच्या सुखासारखे ते भोग, यज्ञकर्त्यांच्या पदरात जेथपर्यंत पुण्याचा अंश असतो, तेथपर्यंत भोगावयास मिळतात. ३२७.

तो विशाल स्वर्गलोक भोगल्यावर पुण्य क्षीण झाले म्हणजे ते मृत्युलोकी प्रवेश करतात. विषयांची इच्छा करून, तीन वेदांनी सांगितलेल्या फलरूपी धर्माला अनुसरून कर्ममार्ग आचरण करणारांना, या प्रकारे येणे - जाणे (जन्ममृत्यु) प्राप्त होते. २१.

मग त्या पुण्याने प्राप्त झालेला दर्जा नाहीसा झाला म्हणजे, त्याबरोबरच यज्ञकर्त्यात असलेले इंद्राच्या ऐश्वर्याचे तेज नाहीसे होते आणि मग ते मृत्युलोकाला परत येऊ लागतात. ३२८. ज्याप्रमाणे वेश्येच्या नादात पैसा नाहीसा होतो, मग तिच्या दारास हात लावण्याचीहि सोय राहात नाही, त्याप्रमाणे (पुण्याची पुंजी सरलेल्या) यज्ञ-कर्त्यांची स्थिति लज्जास्पद आहे; त्याचे काय वर्णन करावे ? ३२९. याप्रमाणे ज्यांनी पुण्याच्या जोरावर स्वर्गाची हाव धरली, ते नित्य जवळ असणाऱ्या मला चुकले; आणि त्यांचे ते अमरपणहि व्यर्थ गेले. आता त्यांना (पूर्वीचा मृत्युलोक) पुन्हा प्राप्त झाला. ३३०. आईच्या उदररूपी गुहेत, नरकाच्या उकडीतील थरात, नऊ महिन्यापर्यंत उकडून पुनः पुनः ते जन्माला येऊन (पुन्हा) मरतात. ३३१. अर्जुना, स्वप्नामध्ये द्रव्याचा ठेवा सांपडतो, पण जागे झाले असता तो सर्व नाहीसा होतो, त्याप्रमाणे वेद जाणणाऱ्या यज्ञकर्त्याचे स्वर्गसुख समजावे. ३३२. ज्याप्रमाणे धान्य टाकून नुसता कोंडा उफणावा, त्याप्रमाणे अर्जुना, मला जाणले नाही तर, प्रत्यक्ष एवढा वेद जरी झाला तरी तो व्यर्थ होय. ३३३. म्हणून एका मला टाकून केलेले, तीनहि वेदांनी सांगितलेले,

हे त्रयीधर्म अकारण । आतां मातें जाणोनि कांहीं नेण । तूं सुखिया होसी ॥ ३४ ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

पैं सर्वभावेंसी उखितें । जे वोपिले मज चित्तें । जैसा गर्भगोळु उद्यमातें । कोणाही नेणे ॥ ३५ ॥ तैसा मीवांचूनि कांहीं । आणीक गोमटेंचि नाहीं । मजचि नाम पाहीं । जिणेया ठेविलें ॥ ३६ ॥ ऐसे अनन्यगतिकें चित्तें । चिंतितसांते मातें । जे उपासिती तयांते । मीचि सेवीं ॥ ३७ ॥ ते एकवटूनि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिये वाहणी । तेव्हांचि तयांची चिंतवणी । मजचि पडली ॥ ३८ ॥ मग तिहीं जें जें करावें । तें मजचि पडिलें आघवें । जैशी अजातपक्षांचेनि जीवें । पक्षिणी जिये ॥ ३९ ॥ आपुली तहानभूक नेणे । तान्हया निकें तें माउलीसीचि करणें । तैसे अनुसरले जे मज प्राणें । तयांचेन काइसेनिहि न लजें मी ॥ ३४० ॥ तया माझिया सायुज्याची चाड । तरि तेंचि पुरवीं कोड । कां सेवा म्हणती तरी आड । प्रेम सुयें ॥ ४१ ॥ ऐसा मनीं जो ज़ो धरिती भावो । तो तो पुढां पुढां लागें तयां देवों । आणि दिधलियाचा निर्वाहो । तोही मीचि करीं ॥ ४२ ॥ हा योगक्षेमु आघवा । तयांचा मजचि पडिला पांडवा । जयांचियां सर्वभावां । आश्रयो मी !! ४३ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

आतां आणिकही संप्रदायें । परी मातें नेणती समवायें । जे अग्निइंद्रसूर्यसोमाये । म्हणऊनि यजिती ॥ ४४ ॥ तेंही कीर मातेंचि होये । कां जे हें आघवें मीचि आहें । परि ते भजती उजरी नव्हे । विषम पडे ॥ ४५ ॥ पाहें पां शाखा पल्लव वृक्षाचे । हे काय नव्हती एकाचि बीजाचे । परी पाणी घेणें मुळाचें । तें मुळींचि घापे ॥ ४६ ॥ कां दहाही इंद्रियें आहाती । इयें जरी एकेचि देहींचीं होती । आणि इहीं सेविले विषयो जाती । एकाचि ठाया ॥ ४७ ॥ तरि करोनि रससोय बरवी । कानीं केविं भरावी । फुलें आणोनि बांधावीं । डोळां केविं ॥ ४८ ॥ तेथ रसु तो मुखेंचि सेवावा । परिमळु तो घ्राणेंचि घ्यावा । तैसा मी तो यजावा । मीचि म्हणोनि ॥ ४९ ॥ येर मातें नेणोनि भजन । तें वायांचि गा आनेंआन । म्हणोनि कर्माचे डोळे ज्ञान । तें निर्दोष होआवें ॥ ३५० ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

धर्म (ज्योतिष्टोमादिक यज्ञकर्मे) निरर्थक आहेत. यास्तव अर्जुना. मला एक जाणलेस, मग जरी दुसरे कांही जाणले नाहीस, तरी तू सुखी होशील. ३३४.

एकनिष्ठेतेने माझे चिंतन करून जे लोक माझी उपासना करतात, त्या सतत (माझ्या ठिकाणी) युक्त असलेल्या लोकांचा (सायुज्य अथवा मत्सेवा यापैकी पाहिजे असेल त्या गोष्टीचा) योग (अप्राप्त वस्तूची प्राप्ति) व क्षेम (प्राप्त वस्तूचे रक्षण) मी करतो. २२.

जे सर्व प्रकारच्या वृत्तींसहित चित्ताने मला उक्ते विकले गेले; ज्याप्रमाणे मातेच्या गर्भातील मूल कोणत्याहि व्यवहाराला जाणत नाही, ३३५. त्याप्रमाणे माझ्याशिवाय दुसरे कांही ज्यांना चांगलेच वाटत नाही, आणि पहा, ज्यांनी आपल्या जगण्यास माझेच नांव ठेवले आहे, (ज्यांना माझ्या करता जगण्यात आपल्या जीविताची सार्थकता वाटते,) ३३६. याप्रमाणे एकनिष्ठ चित्ताने माझे चिंतन करीत असता जे माझी उपासना करतात, त्यांची सेवा मीच करतो. ३३७. ते ज्या क्षणी एकनिष्ठ होऊन माझ्या मार्गाला लागले त्याच वेळेला त्यांच्या संबंधाच्या काळजीचा भार माझ्यावर येऊन पडला. ३३८. मग जे जे म्हणून त्यास करावयाचे असते. ते ते सर्व मलाच करावे लागते. जसे पंख न फुटलेल्या पिल्लांच्या जगण्याने पक्षीण जगते, ३३९. आपली तहानभूक (ज्याला) कांही कळत नाही; त्या लहान मुलाला जे हितकारक असेल, ते आईलाच करणे भाग पडते; त्या मुलाप्रमाणे जे मला अंतःकरण-पूर्वक भजले, त्यांचे कांहीहि करण्यास मी लाजत नाही. ३४०. त्यांना जर माझ्या एकरूपतेची इच्छा असेल तर तीच त्यांची आवड मी पूर्ण करतो, किंवा ते माझ्या सेवेची इच्छा करतील, तर आम्हा दोघांमध्ये प्रेम घालतो. (म्हणजे मद्विषयक प्रेम त्यांना देतो.) ३४१. याप्रमाणे जो जो हेतु मनात धरतात, तो तो मी त्यांच्या पुढे पुढे होऊन त्यांना द्यावयास लागतो आणि दिलेल्यांचे रक्षणहि मीच करतो. ३४२. ज्यांच्या सर्व वृत्तींना मीच एक आश्रय आहे, त्यांच्या योगक्षेमाचा सर्वभार अर्जुना माझ्यावरच येऊन पडतो. ३४३.

जे श्रद्धेने युक्त असलेले भक्त (माझ्याहून) अन्य देवतांची (अन्य म्हणून) देखील पूजा करतात ते देखील, हे अर्जुना, माझीच पूजा (पण) अज्ञानाने करतात. २३.

आता सांगितलेल्या संप्रदायाखेरीज इतर जे संप्रदाय आहेत, ते सर्व समान असणारा जो मी त्या मला जाणत नाहीत, तर ते अग्नये, इंद्राय, सूर्याय आणि सोमाय असे म्हणून यज्ञ करतात. ३४४. ते त्यांनी इंद्रादिकांच्या भावनेने केलेले भजन वास्तविक माझेच (भजन) होत असते कारण की, ह्या सर्व रूपांनी मीच एक आहे, पण तो त्यांचा भजन करण्याचा संप्रदाय सरळ नसून वाकडा (चुकीचा) आहे. ३४५. अर्जुना, पहा. झाडांच्या फांद्या आणि पाने ही एकाच बीजापासून झालेली नसतात काय ? परंतु पाणी घेणे हे मुळाचे काम असल्यामुळे पाणी मुळातच घातले पाहिजे, ३४६, किंवा, ही दहा इंद्रिये आहेत आणि ही जरी एकाच देहात आहेत आणि यांनी भोगलेले विषय एकाच ठिकाणी (भोक्त्याला) जाऊन पोहोचतात; ३४७. असे जरी आहे, तरी उत्तम पक्वान्न करून कानात कसे भरावे ? फुले आणून ती डोळ्यांवर कशी बांधावी ? ३४८. त्या ठिकाणी पक्वान्ने ती तोंडानेच खाल्ली पाहिजेत. जो वास तो नाकानेच घेतला पाहिजे. त्याप्रमाणे माझे भजन माझ्या भावनेनेच करावे. ३४९. अर्जुना, दुसरे कित्येक जे मला न जाणून भजन करतात, ते त्यांचे भजन व्यर्थ भलत्यास भलते असे होते. याकरिता माझे भजनकर्म ज्या ज्ञानाने होते, त्या ज्ञानाची दृष्टि स्वच्छ असली पाहिजे. ३५०.

कारण सर्व यज्ञांचा मीच भोक्ता आणि स्वामी आहे. पण ते (लोक) मला यथार्थ रूपाने जाणत नाहीत, म्हणून ते घसरतात. २४.

एऱ्हवीं पाहें पां पंडुसुतां । या यज्ञोपहारां समस्तां । मीवांचूनि भोक्ता । कवणु आहे ।। ५१ ।। मी सकळां यज्ञांचा आदि । आणि यजना या मीचि अवधि । कीं मातें चुकोनि दुर्बुद्धि । देवां भजले ।। ५२ ।। गंगेचें उदक गंगे जैसें । अर्पिजे देवपितरोद्देशें । माझें मज देती तैसें । परि आनानीं भावीं ।। ५३ ।। म्हणऊनि ते पार्था । मातें न पवतीचि सर्वथा । मग मनीं वाहिली जे आस्था । तेथ आले ।। ५४ ।।

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ।। २५ ।।

मनें वाचा करणीं । जयांचीं भजनें देवांचिया वाहणी । ते शरीर जातियेक्षणीं । देवचि जाले ।। ५५ ।। अथवा पितरांचीं व्रतें । वाहती जयांचीं चित्तें । जीवित सरलिया तयांतें । पितृत्व वरी ।। ५६ ।। कां क्षुद्रदेवतादि भूतें । तियेंचि जयांचीं परमदैवतें । जिहीं अभिचारिकीं तयांतें । उपासिलें ।। ५७ ।। तयां देहाची जवनिक फिटली । आणि भूतत्वाची प्राप्ति जाहली । एवं संकल्पवशें फळलीं । कर्में तयां ।। ५८ ।। मग मीचि डोळां देखिला । जिहीं कानीं मीचि ऐकिला । मनीं मी भाविला । वानिला वाचां ।। ५९ ।। सर्वांगीं सर्वांठायीं । मीचि नमस्कारिला जिहीं । दानपुण्यादिकें जें कांहीं । तें माझियाचि मोहरा ।। ३६० ।। जिहीं मातेंचि अध्ययन केलें । जे आंतबाहेरि मियांचि धाले । जयांचें जीवित्व जोडलें । मजचिलागीं ।। ६१ ।। जे अहंकारु वाहत आंगीं । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं । जे लोभिये एकचि जगीं । माझेनि लोभें ।। ६२ ।। जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम । जे माझिया भुली सभ्रम । नेणती लोक ।। ६३ ।। जयांचीं जाणती मजचि शास्त्रें । मी जोडें जयांचेनि मंत्रें । ऐसे जे चेष्टामात्रें । भजले मज ।। ६४ ।। ते मरणाऐलीचकडे । मज मिळोनि गेले फुडे । मग मरणीं आणिकीकडे । जातील केविं ।। ६५ ।। म्हणोनि मद्याजी जे जाहाले । ते माझिया सायुज्या आले । जिहीं उपचारमिषें दिधलें । आपणपें मज ।। ६६ ।। पैं अर्जुना माझां ठायीं । आपणपेनवीण सौरसु नाहीं । मी उपचारीं कवणाही । नाकळें गा ।। ६७ ।। एथ जाणीव करी तोचि नेणे । आथिलेपण मिरवी तेंचि उणें । आम्ही जाहलों ऐसें जो म्हणे । तो कांहींचि नव्हे ।। ६८ ।। अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपें हन जे हुटहुटी । ते तृणा एकासाठीं । न सरे एथ ।। ६९ ।।

एऱ्हवी अर्जुना, पहा की, या सर्व यज्ञातील सामग्रीचा माझ्यावाचून भोग घेणारा दुसरा कोण आहे ? ३५१. सर्व यज्ञांचा आरंभ मी आहे आणि यज्ञांचा शेवटहि मीच आहे अशा प्रकारे या यज्ञांच्या आरंभी व अंती असणारा जो मी त्या मला टाकून हे दुर्बुद्धीचे याज्ञिक इंद्रादि देवांना भजले. ३५२. ज्याप्रमाणे गंगेच्या काठी तर्पण करावयास बसले म्हणजे गंगेतील पाणी घेऊन, ते देव आणि पितर यांना उद्देशून गंगेतच पुन्हा टाकतात, त्याचप्रमाणे माझेच मला देतात, परंतु ते वेगवेगळ्या भावनेने देतात. ३५३. म्हणून हे अर्जुना, ते कधीहि माझ्या ठिकाणी प्राप्त होत नाहीत; तर ते ज्यांची इच्छा मनात करतात त्या लोकांना जातात. ३५४.

देवांची भक्ति करणारे देवत्वाप्रत जातात, पितरांची भक्ति करणारे पितृत्वाप्रत जातात, भूतांचे पूजन करणारे भूतत्वाप्रत जातात; तसेच माझे पूजन करणारे मद्रूप होतात. २५.

मनाने, वाचेने व सर्व इंद्रियांनी ज्यांचा भजन प्रवाह इंद्रादि देवांच्या मार्गाकडे आहे, त्यांचा देह पडताक्षणीच त्यांना स्वर्गात देवशरीर मिळते. ३५५. अथवा श्राद्धपक्षादि जी पितरांची व्रते आहेत, ती व्रते जे अंतःकरणपूर्वक पाळतात, ते मेल्यावर त्यांना पितृलोकाची प्राप्ति होते. ३५६. किंवा भूतखेतादि क्षुद्र देवता हीच ज्यांची श्रेष्ठ दैवते आहेत व त्यांची ज्यांनी जारण, मारण, उच्चाटन इत्यादि तामसकर्मांनी उपासना केली आहे, ३५७. त्यांचा देहरूपी पडदा दूर होतो (त्यांचे शरीर पडते) आणि नंतर त्यांना भूतखेतादिकांची गति मिळते; याप्रमाणे ज्यांनी जशा हेतूने कर्मे केली असतील ती त्यांना तशी फलद्रूप होतात. ३५८. मग ज्यांनी डोळ्यांनी मलाच पाहिले, ज्यांनी कानांनी माझ्याच गोष्टी ऐकल्या, मनामध्ये ज्यांनी माझीच कल्पना केली व वाणीने माझे वर्णन केले, ३५९. सर्व अंगांनी व सर्व ठिकाणी मीच समजून ज्यांनी नमस्कार केला व ज्यांनी दानपुण्य इत्यादि जे कांही केले ते सर्व माझ्याच उद्देशाने केलेले असते; ३६०. ज्यांनी माझे ज्ञान करून देणाऱ्या ज्ञानाचा अभ्यास केला, जे आत-बाहेर माझ्याच योगाने तृप्त झालेले आहेत, ज्यांना माझ्याकरिताच आयुष्य लाभलेले आहे, (म्हणजे जे आपले आयुष्य माझाच लाभ होण्याकरिता खर्च करतात); ३६१. आम्ही हरीचे दास आहोत असे भूषण मिरविण्याकरिता जे आपल्या ठिकाणी अहंकार घेतात, जे जगात एका माझ्याच लोभाने लोभी आहेत, ३६२. जे माझ्या विषयीच्या कामनेनेच कामनायुक्त आहेत, जे माझ्या विषयीच्या प्रेमाने प्रेमयुक्त आहेत व जे माझ्या ठिकाणी भुलल्यामुळे वेडे झाले आहेत, म्हणून लोकांना जाणत नाहीत; ६६३. ज्यांची शास्त्रे तर मलाच जाणतात, जे अशा मंत्राचा जप करतात की, त्यापासून त्यांना माझीच प्राप्ती होते; अशा प्रकारे ज्यांनी आपल्या कायिक, वाचिक, मानसिक या सर्व कर्मांनी माझे भजन केले, ३६४. त्यांना मरण येण्याच्या पूर्वीच त्यांचे माझ्या स्वरूपाशी निश्चयेकरून ऐक्य झालेले असते. ते मग मरणसमयी इतर गतीस कसे जातील ? ३६५. याकरिता ज्यांनी अर्पण करण्याच्या निमित्ताने मला आपला आत्मभाव अर्पण केला आहे, असे माझे भजन करणारे जे आहेत, ते माझ्या सायुज्य (मोक्ष) गतीस जातात. ३६६. अर्जुना, भक्ताने आपला जीवभाव अर्पण केल्यशिवाय मला आनंद होत नाही. अरे, मी (इतर दुसऱ्या कोणत्याहि) उपचारांनी कोणालाहि वश होत नाही. ३६७. येथे जो, 'मी परमात्मस्वरूप जाणले,' असे म्हणतो, त्यास ते खास कळले नाही असे समजावे. माझ्यापुढे जो आपला संपन्नपणा मिरवतो तोच त्याचा उणेपणा आहे. जो 'आम्ही कृतार्थ झालो,' असे म्हणतो, तो कांहीच झाला नाही. (असे समजावे.) ३६८. अथवा अर्जुना, यज्ञ, दान किंवा तप यांच्या योगाने मी सहज भगवत्प्राप्ति करून घेईन असा जर कोणाला गर्वाचा फुंज असेल, तर त्या यज्ञ, दान, तप वगैरेंची गवताच्या काडीइतकी देखील माझ्याजवळ किंमत नाही. ३६९. अर्जुना,

पाहें पां जाणिवेचेनि बळें । कोण्ही वेदापासूनि असे आगळें । कीं शेषाहूनि तोंडागळें । बोलकें आथी ॥ ३७० ॥ तोही आंथरुणातळवटीं दडे । येरु नेति नेति म्हणोनि बहुडे । एथ सनकादिक वेडे । पिसे जाहाले ॥ ७१ ॥ करितां तापसांची कडसणी । कवणु जवळां ठेविजैल शूळपाणी । तोहि अभिमानु सांडूनि पायवणी । माथां वाहे ॥ ७२ ॥ नातरी आथिलेपणें सरिसी । कवणी आहे लक्ष्मियेऐसी । श्रियेसारिखिया दासी । घरीं जियेतें ॥ ७३ ॥ तियां खेळतां करिती घरकुलीं । तयां नामें अमरपुरें जरि ठेविलीं । तरि न होती काय बाहुलीं । इंद्रादिक तयांचीं ॥ ७४ ॥ तियां नावडोनि जेव्हां मोडती । तेव्हां महेंद्राचे रंक होती । तियां झाडां येउते जयां पाहती । ते कल्पवृक्ष ॥ ७५ ॥ ऐसें जियेचियां जवळिकां । सामर्थ्य घरींचियां पाइकां । ते लक्ष्मी मुख्यनायका । न मनेचि एथ ॥ ७६ ॥ मग सर्वस्वें करूनि सेवा । अभिमानु सांडूनि पांडवा । ते पाय धुवावयाचिया दैवा । पात्र जाहाली ॥ ७७ ॥ म्हणोनि थोरपण पऱ्हांचि सांडिजे । व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे । जैं जगा धाकुटें होइजे । तैं जवळीक माझी ॥ ७८ ॥ अगा सहस्रकिरणाचिये दिठी । पुढां चंद्रुही लोपे किरीटी । तेथ खद्योत का हुटहुटी । आपुलेनि तेजें ॥ ७९ ॥ तैसें लक्ष्मियेचें थोरपण न सरे । जेथ शंभूचेंही तप न पुरे । तेथ येर प्राकृत हेंदरें । केविं जाणों लाहे ॥ ३८० ॥ यालागीं शरीरसांडोवा कीजे । सकळगुणांचें लोण उतरिजे । संपत्तिमदु सांडिजे । कुरवंडी करूनि ॥ ८१ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

मग निस्सीमभावउल्हासें । मज अर्पावयाचेनि मिसें । फळ एक आवडे तैसें । भलतयाचें हो ॥ ८२ ॥ भक्तु माझियाकडे दावी । आणि मी दोन्ही हात वोडवीं । मग देंठु न फेडितां सेवीं । आदरेंशी ॥ ८३ ॥ पैं गा भक्तीचेनि नांवें । फूल एक मज द्यावें । तें लेखें तरि म्यां तुरंबावें । परि मुखींचि घालीं ॥ ८४ ॥ हें असो कायसीं फुलें । पानचि एक आवडे तें जाहलें । तें साजुकही न हो सुकलें । भलतैसें ॥ ८५ ॥ परि सर्वभावें भरलें देखें । आणि भुकेला अमृतें तोखे । तैसें पत्रचि परि तेणें सुखें । आरोगूं लागें ॥ ८६ ॥ अथवा ऐसेंही एक घडे । जे पालाही परि न जोडे । तरि उदकाचें तंव सांकडें । नव्हेल कीं ॥ ८७ ॥ तें भलतेथ निमोलें । न जोडितां आहे जोडलें । तेंचि सर्वस्व करूनि अर्पिलें । जेणें मज ॥ ८८ ॥ तेणें वैकुंठापासोनि विशाळें ।

विचार कर. ज्ञानसंपन्नतेच्या बाबतीत वेदांपेक्षा श्रेष्ठ कोणी तरी आहे काय ? किंवा शेषापेक्षा अधिक तोंडांनी बोलणारा कोठे आहे काय ? ३७०. तो शेषदेखील माझ्या अंथरुणाखाली लपून बसतो. दुसरा जो (वेद) तो मी (परमात्मा) असा नाही, मी (परमात्मा) तसा नाही, असे म्हणून परत फिरतो. माझ्या (परमात्मस्वरूपाच्या) ठिकाणी सनकादिक अगदी वेडेपिसे झाले आहेत. ३७१. तपस्व्यांची निवड करू गेले तर जो महादेवाच्या पंक्तीला बसविता येईल, असा कोण तपस्वी आहे ? त्या शिवाने देखील अभिमान टाकून माझे चरणोदक (गंगा) मस्तकावर धारण केले. ३७२. अथवा ऐश्वर्याने लक्ष्मीच्या बरोबरीची दुसरी कोण आहे ? ज्या लक्ष्मीच्या घरी श्रीयेसारख्या दासी आहेत, ३७३. त्यांनी भातुकली खेळतांना केलेल्या घरकुलास अमरावती हे नांव दिले तर इंद्रादिक हे त्यांच्या खेळातील बाहुल्या होणार नाहीत काय ? ३७४. खेळाचा कंटाळा येऊन जेव्हां त्या दासी (खेळ) घरकुले वगैरे मोडतात, तेव्हां मोठे मोठे इंद्रासारखे देव रंक होतात. त्या ज्या झाडांकडे एवढेसे पाहातात, ते कल्पवृक्ष होतात. ३७५. जिच्या घरातील सन्निध असलेल्या दासींची अशी शक्ति आहे, अशी जी ऐश्वर्याची मुख्य मालकीण लक्ष्मी, तिचीहि येथे किंमत नाही. ३७६. हे अर्जुना, मग ती जेव्हां आपल्या ठिकाणी असलेल्या ऐश्वर्यांच्या अभिमानाचा त्याग करून सर्वस्वी माझी सेवा करू लागली, त्या वेळी ती माझे पाय धुण्याच्या भाग्याला पात्र झाली. ३७७. एवढ्याकरिता आपल्या ठिकाणचा मोठेपणा दूरच टाकून द्यावा, शास्त्राध्ययन केल्याचा फुंज असला तर तो सर्व टाकून जसे कांही आपण शास्त्राध्ययन केलेच नाही, अशी वृत्ति ठेवावी. जगतात अशा प्रकारचा सर्व प्रकारे लहानपणा जेव्हां घ्यावा, तेव्हां माझे सान्निध्य प्राप्त होते. ३७८. अरे अर्जुना, हजारो किरण असलेल्या सूर्याच्या प्रकाशात चंद्रसुद्धा नाहीसा होतो, त्या सूर्यापुढे काजव्यांनी आपल्या यःकश्चित् प्रकाशाचा डौल कशाला मिरवावा ? ३७९. त्याप्रमाणे लक्ष्मीचा मोठेपणा जेथे चालत नाही आणि शिवाचे तपहि जेथे पुरे पडत नाही, त्या मला (परमात्म्याला) सामान्य व अजागळ लोक कसे जाणू शकतील ? ३८०. याकरिता परमात्म्यावरून आपले शरीर ओवाळून टाकावे आणि आपल्या अंगी असलेल्या सर्व गुणांचे निंबलोण करावे तसेच संपत्तीचा फुंज ओवाळून टाकून द्यावा. ३८१.

जो मला पान, फूल, फळ अथवा पाणी भक्तीने अर्पण करतो; त्या शुध्द चित्ताच्या मनुष्याचे भक्तिपूर्वक आणलेले ते (पानफूल इत्यादि) मी सेवन करतो. २६.

मग अमर्याद भक्तीच्या उत्कर्षाने मला अर्पण करण्याच्या निमित्ताने एखादे फळ वाटेल तसले कोणत्याहि भलत्याच झाडाचे का असेना, ३८२. भक्त माझ्या पुढे ते दाखवितो आणि ते घेण्याकरिता मी माझे दोन्ही हात पुढे करतो आणि मग त्या फळाचा देठ काढून न टाकता आदराने त्याचे सेवन करतो. ३८३. अर्जुना, भक्तीच्या उद्देशाने भक्ताने एखादे फूल मला दिले; विचार केला तर मी त्याचा वास घ्यावा, परंतु भक्तीने भुलल्यामुळे प्रेमभरात मी ते तोंडातच घालतो. ३८४. हे राहू दे ! फुलाचीच काय गोष्ट आहे ? वाटेल त्या झाडाचे एक पानच का होईना ! मग ते ताजेच पाहिजे असे नाही; वाळलेले असले तरी चालेल; ३८५. परंतु ते दिलेले पान त्याच्या सर्व प्रेमाने भरलेले आहे, असे (मी) जाणतो आणि भुकेलेला अमृतामुळे जसा संतुष्ट होतो, त्याचप्रमाणे ते पानच परंतु तितक्या आनंदाने मी खाऊ लागतो, ३८६. अथवा एक वेळ असेहि घडेल की, पाला खरा पण तोहि मिळाला नाही; मग पाण्याचा तर (कोठे) दुष्काळ नाही ना ! ३८७. ते पाणी वाटेल तेथे बिनखर्चाने व मिळविण्याचा कांही प्रयत्न न करता स्वभावतः च प्राप्त झालेले आहे, तेच आपले सर्व भांडवल समजून ज्याने मला अर्पण केले, ३८८. त्याने त्या करण्यात वैकुंठापेक्षा मोठी भव्य मंदिरे माझ्याकरिता

मजलागीं केलीं राऊळें। कौस्तुभाहूनि निर्मळें। लेणीं दिधलीं ॥ ८९ ॥ दूधाचीं शेजारें। क्षीराब्धी ऐसीं मनोहरें। मजलागीं अपारें। सृजिलीं तेणें ॥ ३९० ॥ कर्पूर चंदन अगरु। ऐसेया सुगंधाचा महामेरु। मज हातीं लाविला दिनकरु। दीपमाळे ॥ ९१ ॥ गरुडासारिखीं वाहनें। मज सुरतरूंची उद्यानें। कामधेनूंचीं गोधनें। अर्पिलीं तेणें ॥ ९२ ॥ मज अमृताहूनि सुरसें। बोनीं वोगरिलीं बहुवसें। ऐसा भक्तांचेनि उदकलेशें। परितोषें गा ॥ ९३ ॥ हें सांगावें काय किरीटी। तुम्हींचि देखिलें आपुलिया दिठी। मी सुदामयाचिया सोडीं गांठी। पव्हयालागीं ॥ ९४ ॥ पैं भक्ति एकी मी जाणें। तेथ सानें थोर न म्हणें। आम्ही भावाचे पाहुणे। भलतेया ॥ ९५ ॥ येर पत्र पुष्प फळ। तें भजावया मिस केवळ। वांचूनि आमुचा लाग निष्कळ। भक्तितत्त्व ॥ ९६ ॥ म्हणोनि अर्जुना अवधारीं। तूं बुद्धि एकी सोपारी करीं। तरी सहजें आपुलिया मनोमंदिरीं। न विसंबें मातें ॥ ९७ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

जे जे कांहीं व्यापार करिसी। कां भोग हन भोगिसी। अथवा यज्ञीं यजिसी। नानाविधीं ॥ ९८ ॥ नातरी पात्रविशेषें दानें। कां सेवकां देसी जीवनें। तपादि साधनें। व्रतें करिसी ॥ ९९ ॥ ते क्रियाजात आघवें। जें जैसें निपजेल स्वभावें। तें भावना करोनि करावें। माझिया मोहरा ॥ ४०० ॥ परि सर्वथा आपुलां जीवीं। केलियाची शंका कांहींचि नुरवीं। ऐसीं धुवोनि कर्में द्यावीं। माझिया हातीं ॥ १ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः। संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

मग अग्निकुंडीं बीजें घातलीं। तियें अंकुरदशे जेविं मुकलीं। तेविं न फळतीचि मज अर्पिलीं। शुभाशुभें ॥ २ ॥ अगा कर्में जैं उरावें। तैं तिहीं सुखदुःखीं फळावें। आणि तयातें भोगावया यावें। देहा एका ॥ ३ ॥ तें उगाणिलें मज कर्म। तेव्हांचि पुसिलें मरण जन्म। जन्मासवें श्रम। वरचिलही गेले ॥ ४ ॥ म्हणऊनि अर्जुना यापरी। पाहेचा वेळु नव्हेल भारी। हे संन्यासयुक्ति सोपारी। दिधली तुज ॥ ५ ॥ या देहाचिया बांदोडी न पडिजे। सुखदुःखाचिया सागरीं न बुडिजे। सुखें सुखरूपा घडिजे। माझियाचि अंगा ॥ ६ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः। ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

तयार केली व कौस्तुभ रत्नापेक्षा जास्त तेजस्वी रत्नांचे अलंकार मला अर्पण केले. ३८९. त्याने क्षीरसागरासारखी मनोवेधक दुधाची अनेक शय्यागृहे माझ्याकरिता उत्पन्न केली, ३९०. त्याच्या त्या करण्यात कापूर, चंदन, अगरु अशा या सुगंधी पदार्थांचा मेरुएवढा मोठा डोंगर त्याने मला अर्पण केल्याप्रमाणे होते. त्याने आपल्या हाताने मजकरिता सूर्याला दीपमाळेवर लावले, ३९१. त्याने गरुडाच्या सारखी वाहने, कल्पवृक्षांचे बगीचे व कामधेनूंचे कळप मला अर्पण केले. ३९२. मला अमृतापेक्षा रसभरित अशी पुष्कळ पक्वान्ने त्याने नैवेद्यास दिली. अर्जुना, मी भक्तांच्या थेंबभर पाण्याने याप्रमाणे संतुष्ट होतो. ३९३. अर्जुना, हे (तरी) सांगावयास कशाला पाहिजे ? तुम्हीच आपल्या डोळ्यांनी पाहिले आहे की, मी पोह्यांकरिता सुदामदेवाने आणलेल्या पुरचुंडीच्या गाठी आपल्या हाताने सोडल्या. ३९४. मी एक भक्तीच ओळखतो. मग त्या ठिकाणी लहानथोर अशी निवड करीत नाही. आम्ही वाटेल त्याच्या भक्तिरूपी मेजवानीचे पाहुणे होतो. ३९५. बाकी पान, फूल, फळ यांचे अर्पण करणे ते मला भजण्याचे केवळ निमित्त आहे. वास्तविक पाहिले तर आम्हाला आवडते असे म्हटले म्हणजे भक्तांच्या ठिकाणी असलेले शुद्ध भक्तितत्त्वच होय. ३९६. म्हणून अर्जुना, ऐक. प्रथम तू आपली एक बुद्धि वश करून घे, असे जर करणे असेल, तर मग सहजच आपल्या मनोरूप देवळामध्ये तू मला विसरू नकोस. ३९७.

हे कौंतेया, तू जे करतोस, जे भोगतोस, जे हवन करतोस, जे दान करतोस, जे तप करतोस ते (सर्व) मला अर्पण कर. २७.

जे जे कांही तू व्यवहार करशील किंवा शब्दादि विषयांचा अनुभव घेशील अथवा अनेक प्रकारच्या यज्ञरूप कर्मांनी हवन करशील, ३९८. किंवा विशिष्ट योग्यता पाहून दाने देशील अथवा तू आपल्या नोकरांना जी वेतने देशील किंवा तप वगैरे साधने किंवा व्रतांचे आचरण करशील, ३९९. (तात्पर्य) जे जे कर्म जसे तुझ्याकडून स्वभावतः घडेल (मग ते सांग असो अथवा असांग असो) ते सर्व कर्म माझ्याप्रीत्यर्थ आहे अशा समजुतीने कर. ४००. परंतु अमुक कर्म मी केले, अशी कर्तृत्वाची आठवण आपल्या मनामध्ये तू मुळीच ठेवू नकोस. याप्रमाणे सर्व कर्मे शुद्ध करून मला अर्पण कर. ४०१.

या प्रकारे (केले असता), कर्माची जी शुभाशुभफलरूप बंधने, त्यापासून तू मुक्त होशील. (या) संन्यासरूपी कर्मयोगाने युक्त होऊन मुक्त झालास, म्हणजे तू मला प्राप्त होशील. २८.

मग ज्याप्रमाणे अग्नीच्या कुंडामध्ये टाकलेले बी, अंकुर उत्पन्न होणाऱ्या दशेला आचवते, त्याचप्रमाणे मला अर्पण केलेली बरी वाईट कर्मे कांहीच फळ देत नाहीत. ४०२. अर्जुना, ज्या वेळेला कर्मे (अर्पण न केल्यामुळे) शिल्लक राहतात, त्या वेळेला त्यांचे फळ सुख-दुःखांच्या रूपाने तयार होते व ते भोगण्याकरिता एखादा देह घ्यावा लागतो. ४०३. ते कर्म ज्या क्षणी मला अर्पण केले, त्या क्षणीच जन्ममरण पार नाहीसे झाले आणि जन्म नाहीसा झाल्याबरोबर जन्मानंतर येणारे कष्टहि नाहीसे झाले. ४०४. म्हणून अर्जुना, याप्रमाणे ही सोपी युक्ति तुला दिली आहे (तर ही याच क्षणी अमलात आण). ती जर उद्या अमलात आणू म्हणून म्हणशील तर फलप्राप्तीस (कर्मरहित होण्यास) तितकाच जास्त वेळ लागणार नाही काय ? ४०५. (वर सांगितलेली युक्ति अमलात आणली असता) देहरूपी बंदीखान्यात पडावे लागत नाही आणि सुखरूप जे माझे स्वरूप त्याच्याशी अनायासे ऐक्य होते. ४०६.

मी सर्व भूतांच्या ठिकाणी सम आहे, मला आपला व परका कोणी नाही. जे मला भक्तिपूर्वक भजतात ते माझ्या ठिकाणी आहेत आणि मी देखील त्यांच्या ठिकाणी आहे. २९.

तो मी पुससी कैसा । तरि जो सर्वभूतीं सदा सरिसा । जेथ आपपरु ऐसा । भागु नाहीं ॥ ७ ॥ जे ऐसिया मातें जाणोनि । अहंकाराचा कुरुठा मोडोनि । जे जीवें कर्में करूनि । भजती मातें ॥ ८ ॥ ते वर्तत दिसती देहीं । परि ते देहीं ना माझां ठायीं । आणि मी तयांचां हृदयीं । समग्र असें ॥ ९ ॥ सविस्तर वटत्व जैसें । बीजकणिकेमाजीं असे । आणि बीजकणु वसे । वटीं जेवीं ॥ ४१० ॥ तेवीं आम्हां तयां परस्परें । बाहेरी नामाचीचि अंतरें । वांचुनि आंतुवट वस्तुविचारें । मी तेचि ते ॥ ११ ॥ आतां जायांचें लेणें । जैसें आंगावरी आहाचवाणें । तैसें देह धरणें । उदास तयांचें ॥ १२ ॥ परिमळु निघालिया पवनापाठीं । मागें वोस फूल राहे देठीं । तैसें आयुष्याचिये मुठी । केवळ देह ॥ १३ ॥ येर अवष्टंभु जो आघवा । तो आरूढोनि मद्भावा । मजचि आंतु पांडवा । पैठा जाहाला ॥ १४ ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

ऐसे भजतेनि प्रेमभावें । जया शरीरही पाठीं न पवे । तेणें भलतया व्हावें । जातीचिया ॥ १५ ॥ आणि आचरण पाहातां सुभटा । तो दुष्कृताचा कीर सेल वांटा । परि जीवित वेचिलें चोहटां । भक्तीचिया कीं ॥ १६ ॥ अगा अंतींचिया मती । साचपण पुढिले गती । म्हणोनि जीवित जेणें भक्ती । दिधलें शेखीं ॥ १७ ॥ तो आधीं जरी अनाचारी । तरी सर्वोत्तमुचि अवधारीं । जैसा बुडाला महापूरीं । न मरतु निघाला ॥ १८ ॥ तयाचें जीवित ऐलथडिये आलें । म्हणोनि बुडालेपण जेवीं वायां गेलें । तेंवीं नुरेचि पाप केलें । शेवटलिये भक्ती ॥ १९ ॥ यालागीं दुष्कृती जर्‍ही जाहाला । तरि अनुतापतीर्थीं न्हाला । न्हाऊनि मजआंतु आला । सर्वभावें ॥ ४२० ॥ तरि आतां पवित्र तयाचेंचि कुळ । आभिजात्य तेंचि निर्मळ । जन्मलेया फळ । तयासीच जोडलें ॥ २१ ॥ तो सकळही पढिन्नला । तपें तोचि तपिन्नला । अष्टांग अभ्यासिला । योगु तेणें ॥ २२ ॥ हें असो बहुत पार्था । तो उतरला कर्में सर्वथा । जयाची अखंड गा आस्था । मजचिलागी ॥ २३ ॥ अवघिया मनोबुद्धीचिया राहटी । भरोनि एकनिष्ठेचिया पेटी । जेणें मजमाजीं किरीटी । निक्षेपिली ॥ २४ ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति । कौन्तेय प्रति जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

(भक्त ज्याचे स्वरूप बनतो) तो मी कसा आहे म्हणून विचारशील, तर (सांगतो ऐक.) जो मी सर्व प्राण्यांमध्ये सारखा व्यापून राहिलेलो आहे व जेथे आपला व परका असा भेद नाही; ४०७. अशाप्रकारे सर्व समान असणारा जो मी त्या मला जाणून जे कर्तृत्वाच्या अहंकाराचे ठिकाण नाहीसे करतात व मनोभावाने कर्मे करून तद्द्वारा माझे भजन करतात; ४०८. ते देहात वावरतांना दिसतात, परंतु त्यांच्या ठिकाणी देहतादात्म्य नसते. ते माझ्या ठिकाणी रंगलेले आहेत आणि मी त्यांच्या अंतःकरणात संपूर्ण आहे. ४०९. आपल्या विस्तारासह वटत्व ज्याप्रमाणे वडाच्या लहानशा बीमध्ये असते आणि त्याचप्रमाणे ते लहानसे बी ज्याप्रमाणे वडाच्या झाडातहि असते, ४१०. तसे आमच्यात आणि भक्तात, परस्परामध्ये बाह्यनामरूपात्मक देहदृष्टीने भेद आहे. वास्तविक विचार केला तर, अंतरंग आत्मदृष्टीने ते आणि मी एकच आहोत. ४११. आता उसने मागून आणलेले दागिने जरी अंगावर धारण केले, तरी त्या दागिन्याविषयी घालणाऱ्याच्या मनात जशी उदासीनता असते, तसे ते भक्तहि (आपल्या) देहाविषयी उदासीन असतात. ४१२. (जर ते देहावर उदासीन आहेत, तर त्यांनी देह ठेवलाच कां ? तर त्यांनी ठेवला नाही. परंतु केवळ त्यांच्या (उरलेल्या) आयुष्याने धरून ठेवला आहे. हीच गोष्ट येथे उदाहरणाने स्पष्ट करतात.) वायूने आपल्याबरोबर फुलांतील सर्व सुगंध नेल्यास मग, मागे केवळ देठाला जसे सुगंधशून्य फूल राहते, त्याप्रमाणे भक्ताचा देह (केवळ अवशेष प्रारब्धाच्या भोगार्थ) आयुष्य धरून ठेवते. ४१३. अर्जुना, एऱ्हवी त्यांचा सर्व देहाहंकार माझ्या स्वरूपी येऊन माझ्यातच स्थित झाला. ४१४.

(पूर्वी) अत्यंत दुराचरणी असला तरी तो जर अनन्यभक्त (होऊन) माझी भक्ति करील, तर तो साधूच मानला पाहिजे; कारण त्याची वागणूक आता चांगली झाली आहे. ३०.

अशा प्रकारे प्रेमभावाने भजत असता त्याला पुन्हा शरीरहि मिळत नाही, तो मग कोणत्या का जातीचा असेना ? ४१५. आणि अर्जुना, त्याच्या वागणुकीचा विचार केला, तर वाईट वागणुकीचा खरोखर तो शेलका भाग आहे. परंतु ज्यांनी आपले (उरलेले) आयुष्य भक्तीच्या चव्हाट्यावर खर्च केले आहे, ४१६. अरे, मरण-प्रसंगी जशी वासना असते, त्याप्रमाणे पुढचा जन्म मिळतो. याकरिता ज्याने आपले आयुष्य शेवटी भक्तीकरिताच खर्च केले, ४१७. तो पूर्वीचा जरी पापाचरण करणारा असला, तरी तो सर्वतोपरी उत्तमच आहे, हे समज. जसे कोणी एक मनुष्य महापुरात बुडत असता, त्या स्थितीतून न मरता बाहेर निघाला, ४१८. तो कडेला जिवंत लागल्यामुळे आता त्याची (पूर्वीची) बुडत असण्याची स्थिति व्यर्थ गेली; त्याप्रमाणे पूर्वी केलेले पाप शेवटी भक्ति केल्याने उरतच नाही. ४१९. याकरिता पूर्वीचा दुराचरण करणारा जरी असला, तरी नंतर त्याविषयीच्या पश्चात्ताप-रूपी तीर्थात त्याने स्नान केले आणि अशा प्रकारचे स्नान करून सर्व भावांनी (तो) माझ्या ठिकाणी अनन्य झाला, ४२०. तर आता त्याचेच कुळ पवित्र आहे; तसेच शुद्ध आणि श्रेष्ठ आहे आणि जन्माला आल्याचे फळ त्यालाच मिळाले. ४२१. त्याने सर्वहि अध्ययन केले, त्याने तपांची आचरणे केली किंवा अष्टांग योगाचा त्याने अभ्यास केला. ४२२. अर्जुना, हे फार वर्णन पुरे. ज्याची आवड अखंड माझ्या ठिकाणी आहे, अरे अर्जुना, तो पूर्णपणे कर्मरूपी बंधनातून पार पडला. ४२३. हे अर्जुना, ज्याने आपल्या मनबुद्धीचे सर्व व्यवहार माझ्याविषयीची जी एकनिष्ठा, त्या एकनिष्ठेच्या, पेटीत घालून ती पेटी माझ्या स्वरूपामध्ये ठेवली, ४२४.

तो अल्पकाळात धर्मात्मा होतो. त्याला शाश्वत अशी शांति प्राप्त होते. हे कौंतेया, माझा भक्त (कधीहि) नाश पावत नाही, हे तू निश्चयपूर्वक जाण. ३१.

तो आतां अवसरें मजसारिखा होईल । ऐसाही भाव तुज जाईल । हां गा अमृताआंत राहील । तया मरण कैचें ॥ २५ ॥ पैं सूर्य जो वेळु नुदैजे । तया वेळा कीं रात्रि म्हणिजे । तेवीं माझिये भक्तीविण जें कीजे । तें महापाप नोहे ॥ २६ ॥ म्हणोनि तयाचिया चित्ता । माझी जवळिक पांडुसुता । तेव्हांचि तो तत्त्वता । स्वरूप माझें ॥ २७ ॥ जैसा दीपें दीपु लाविजे । तेथ आदील कोण हें नोळखिजे । तैसा सर्वस्वें जो मज भजे । तो मी होऊनि ठाके ॥ २८ ॥ मग माझी नित्य शांती । तया दशा तेचि कांती । किंबहुना जिती । माझेनि जीवें ॥ २९ ॥ एथ पार्था पुढतपुढती । तेंचि तें सांगों किती । जरी मियां चाड तरी भक्ती । न विसंबिजे गा ॥ ४३० ॥ अगा कुळाचिया चोखटपणा नलगा । अभिजात्य झणीं श्लाघा । व्युत्पत्तीचा वाउगा । सोसु कां वहावा ॥ ३१ ॥ कां रूपें वयसा माजा । आथिलेपणें कां गाजा । एक भाव नाहीं माझा । तरी पाल्हाळ तें ॥ ३२ ॥ कणेंविण सोपटें । कणसें लागलीं आथी एक दाटें । काय करावें गोमटें । वोस नगर ॥ ३३ ॥ नातरी सरोवर आटलें । रानीं दुःखिया दुःखी भेटलें । कां वांझ फुलीं फुललें । झाड जैसें ॥ ३४ ॥ तैसें सकळ तें वैभव । अथवा कुळजातिगौरव । जैसें शरीर आहे सावेव । परि जीवचि नाहीं ॥ ३५ ॥ तैसें माझिये भक्तीविण । जळो तें जियालेपण । अगा पृथ्वीवरी पाषाण । नसती काई ॥ ३६ ॥ पैं हिंवराची दाट साउली । सज्जनीं जैसी वाळिली । तैसीं पुण्यें डावलूनि गेलीं । अभक्तांतें ॥ ३७ ॥ निंब निंबोळियां मोडोनि आला । तरी तो काउळियांसीचि सुकाळु जाहला । तैसा भक्तिहीनु वाढिन्नला । दोषांचिलागीं ॥ ३८ ॥ कां षड्रस खापरीं वाढिले । वाढूनि चोहटां रात्रीं सांडिले । ते सुणियांचेचि ऐसे झाले । जियापरी ॥ ३९ ॥ तैसें भक्तिहीनाचें जिणें । जो स्वप्नींहि परि सुकृत नेणे । तेणें संसारदुःखासि आवंतणें । वोगरिलें गा ॥ ४४० ॥ म्हणोनि कुळ उत्तम नोहावें । जाती अंत्याहि व्हावें । वरि देहाचेनि नांवें । पशूचेंही लाभो ॥ ४१ ॥ पाहें पां सावजें हातिरू धरिलें । तेणें तया काकुळती मातें स्मरिलें । कीं तयाचें पशुत्व वावो जाहलें । पातलिया मातें ॥ ४२ ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

अगा नांवें घेतां वोखटीं । जे आघवेया अधमांचिये शेवटीं । तिये पापयोनीही किरीटी । जन्मले जे ॥ ४३ ॥ ते पापयोनि मूढ । मूर्ख ऐसे जे

तो भक्त आता कालांतराने मद्रूप होईल, अशीहि कल्पना तुझ्या अंतःकरणात येईल. अगा अर्जुना, अमृतात राहणाऱ्याला मरण कसे येईल ? ४२५. ज्या वेळेस सूर्योदय नसतो, त्या कालास रात्र असे म्हणावयाचे; तसे माझ्या भक्तीवाचून जे जे करणे, ते ते महापातक नव्हे काय ? ४२६. अर्जुना, याकरिता भक्ताच्या चित्तास माझे स्वरूपसान्निध्य ज्या वेळेस प्राप्त होते, त्या वेळेसच खरोखर तो मद्रूप होतो. ४२७. ज्याप्रमाणे एका दिव्याने दुसरा दिवा लावला असता त्यातील पहिला कोणता, हे ओळखता येत नाही; त्याप्रमाणे जो सर्व भावांनी माझे भजन करतो तो मद्रूप होऊन राहतो. ४२८. मग माझी नित्य असलेली जी स्वरूपशांती, तीच त्याची स्थिति व तेज आहे. फार काय सांगावे ! माझ्या जीवाने ते जगलेले आहेत. ४२९. हे अर्जुना, सांगितलेली गोष्ट पुनः पुनः तीच ती किती सांगू ? माझ्या प्राप्तीची जर तुला इच्छा असेल, तर माझी भक्ति क्षणभरहि सोडू नकोस. ४३०. अरे, आमचे कुळ शुद्ध आहे, या अभिमानात राहू नका; तसेच आमचे कुळ श्रेष्ठ आहे, असा कदाचित् आनंद मानाल तर मानू नका व शास्त्राध्ययनाची पोकळ हाव व्यर्थ कां बाळगावी ? ४३१. उत्तम सुस्वरूपाने व तारुण्याने मस्त कां व्हावे ? संपन्नपणाचा डौल कशाला मिरवावा ? (कारण) माझ्याविषयी एक भक्ति जर नसेल, तर हा सर्व पसारा निष्फळ आहे. ४३२. धान्यावाचून पिशा असलेली कणसे दाट एकसारखी आली, तरी त्याचा काय उपयोग ? शहर चांगले आहे, पण त्यात वस्ती नसेल तर त्याचा काय उपयोग ? ४३३. अथवा सरोवरातील पाणी आटावे किंवा रानामध्ये एका दुःखी मनुष्याची दुसऱ्या दुःखी मनुष्याशी गाठ पडावी अथवा एखाद्या झाडाला वांझ फुलांचा बहर यावा; ४३४. सर्व ऐश्वर्य अथवा कुळ व जाती यांचा डौल हा त्याप्रमाणे आहे. ज्याप्रमाणे एखादे शरीर सर्व अवयवांनी पूर्ण असून त्यात फक्त जीवच नसावा; ४३५. त्याप्रमाणे माझ्या भक्तीवाचून जे जगणे आहे, त्याला आग लागो. अर्जुना, या पृथ्वीवर दगड नाहीत काय ? ४३६. हिवराची गर्द छाया ज्याप्रमाणे सत्पुरुष टाळतात, त्याप्रमाणे भक्तिहीन लोकांना चुकवून पुण्ये निघून जातात. ४३७. निंबाच्या झाडाला दाट निंबोळ्या आल्या, तर त्या सुबत्तेचा फायदा केवळ कावळ्यांनाच होतो; त्याप्रमाणे भक्तिहीन मनुष्य केवळ पापाकरिताच वाढलेला असतो. ४३८. अथवा षड्रसयुक्त अन्न खापरात वाढले आणि ते रात्री चव्हाट्यावर टाकून दिले असता, ते जसे कुत्र्याच्याच उपयोगाला येते, ४३९. त्याप्रमाणे अभक्त मनुष्याचे जीवित आहे. जो स्वप्नात देखील पुण्य करण्याचे जाणत नाही; अरे, त्याने संसाराच्या दुःखांना आमंत्रणच देऊन ठेवले आहे, ४४०. याकरिता कुळ उत्तमच असावयास पाहिजे, असे नाही. जातीने नीच योनीचा असला तरी चालेल. (अंत्यजच काय) पण देहाच्या नांवाने पशूचा देह मिळाला तरी चालेल. ४४१. हे पहा की, मगराने गजेंद्राला (पाण्यात) धरले त्याच्या तडाख्यातून सुटण्याकरिता त्याने मोठ्या काकुळतीने माझा धावा केला, त्या योगाने त्यास माझी प्राप्ति झाली आणि त्याचा पशूपणा व्यर्थ गेला. ४४२.

कारण हे पार्था, माझा आश्रय केल्यावर स्त्रिया, वैश्य, शूद्र त्याचप्रमाणे ज्यांचा जन्म पापयोनीत झाला आहे, असे हे सर्व उत्कृष्ट गतीला पावतात. ३२.

अर्जुना, ज्या जातीच्या नांवाचा उच्चार करणे वाईट आहे, (फार काय सांगावे ?) जी जात सर्व निकृष्टात निकृष्ट आहे, त्या पापरूप जातीमध्ये जे जन्मास आले आहेत, ४४३. ते पापी जातीतील अविवेकी, दगडाप्रमाणे मूर्ख असे असेनात, परंतु सर्व भावाने ज्यांची माझ्या ठिकाणी पक्की भक्ति

दगड । परि माझां ठायीं दृढ । सर्वभावें ।। ४४ ।। जयांचिये वाचे माझे आलाप । दृष्टि भोगी माझेंचि रूप । जयांचें मन संकल्प । माझाचि वाहे ।। ४५ ।। माझिया कीर्तीविण । जयांचे रिते नाहीं श्रवण । जयां सर्वांगीं भूषण । माझी सेवा ।। ४६ ।। जयांचें ज्ञान विषो नेणे । जाणीव मजचि एकातें जाणे । जया ऐसें लाभे तरी जिणें । एऱ्हवीं मरण ।। ४७ ।। ऐसा आघवाचि परी पांडवा । जिहीं आपुलिया सर्वभावा । जियावयालागीं वोलावा । मीचि केला ।। ४८ ।। ते पापयोनीही होतु कां । ते श्रुताधीतही न होतु कां । परि मजसीं तुकितां तुका । तुटी नाहीं ।। ४९ ।। पाहें पां भक्तीचेनि आथिलेपणें । दैत्यीं देवां आणिलें उणें । माझें नृसिंहत्व लेणें । जयाचिये महिमे ।। ४५० ।। तो प्रल्हादु गा मजसाठीं । घेतां बहुतें सदा किरीटी । कां जें मियां द्यावें ते गोष्टी । तयाचिया जोडे ।। ५१ ।। एऱ्हवीं दैत्यकुळ साचोकारें । परि इंद्रही सरी न लाहे उपरें । म्हणोनि भक्ति गा एथ सरे । जाति अप्रमाण ।। ५२ ।। राजाज्ञेचीं अक्षरें आहाती । तियें चामा एका जया पडती । तया चामासाठीं जोडती । सकळ वस्तु ।। ५३ ।। वांचूनि सोनें रुपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञाचि समर्थ आहे । तेंचि चाम एक जैं लाहे । तेणें विकती आघवीं ।। ५४ ।। तैसें उत्तमत्व तैंचि तरे । तैंचि सर्वज्ञता सरे । जैं मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ।। ५५ ।। म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण । एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ।। ५६ ।। तेंचि भलतेणें भावें । मन मजआंतु येतें होआवें । आलें तरी आघवें । मागील वावो ।। ५७ ।। जैसे तंवचि वहाळ वोहळ । जंव न पवती गंगाजळ । मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ।। ५८ ।। कां खैर चंदन काष्ठें । हे विवंचना तंवचि घटे । जंव न घापती एकवटें । अग्नीमाजीं ।। ५९ ।। तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यादि इया । जाती तंवचि वेगळालिया । जंव न पवती मातें ।। ४६० ।। मग जाती व्यक्ती पडे बिंदुलें । जेव्हां भाव होती मज मीनले । जैसें लवणकण घातले । सागरामाजीं ।। ६१ ।। तंववरी नदानदींचीं नांवें । तंवचि पूर्वपश्चिमेचे यावे । जंव न येती आघवे । समुद्रामाजीं ।। ६२ ।। हेंचि कवणें एकें मिसें । चित्त माझां ठायीं प्रवेशे । येतुलें हो मग आपैसें । मी होणें असे ।। ६३ ।। अगा वरी फोडावयाचि लागीं । लोहो मिळो कां परिसाचां आंगीं । कां जे मिळतिये

आहे. ४४४. ज्यांच्या वाणीत माझीच कथा आहे, ज्यांचे डोळे माझेच रूप पाहाण्यात गुंतले आहेत, ज्यांचे मन माझ्याच विषयीचा विचार करीत राहते, ४४५. माझे गुण ऐकण्यावाचून ज्यांचे कान रिकामे नसतात, ज्यांच्या शरीरातील प्रत्येक अवयवाला माझी कोणती ना कोणती तरी सेवा, भूषण होऊन राहिली आहे, ४४६. ज्या भक्तांची ज्ञानवृत्ति विषयाचे ग्रहण न करता मलाच एकाला जाणते, ज्यांना याप्रमाणे (सर्व इंद्रियांच्या व्यापार-द्वारा भगवंताची सेवा करणे) मिळाले, तरच जगण्याची सार्थकता वाटते, नाहीतर जगणे मरणप्राय वाटते, ४४७. याप्रमाणे अर्जुना, सर्व प्रकारांनी ज्यांनी आपल्या सर्व वृत्तींना जगण्याला मीच जीवन केले आहे; ४४८. ते दुष्ट जातीतदेखील जन्माला आलेले असेनात का ? ते ऐकून व शिकून विद्वान झालेले नसेनात का; परंतु त्यांची माझ्याशी तुलना केली असता, ते वजनात कमी भरत नाहीत. ४४९. अर्जुना पहा, भक्तीच्या संपन्नतेने राक्षसांनी देवांनाहि कमीपणा आणला. ज्या प्रल्हादाच्या भक्ति-माहात्म्यासाठी मला नरसिंहरूप अलंकार धारण करावा लागला, ४५०. अर्जुना, त्या प्रल्हादाचा माझ्याऐवजी पुष्कळांनी नेहमी अंगीकार केला, (माझी भक्ति करण्याचे ऐवजी प्रल्हादाची भक्ति केली) कारण मी जे द्यावयाचे, ते त्याचे (प्रल्हादाचे) वर्णन केले असताहि मिळते. ४५१. एऱ्हवी त्याचे कुळ वास्तविक दैत्याचे, परंतु इंद्रालाहि त्याच्यापेक्षा जास्त योग्यता मिळत नाही; म्हणून अर्जुना, या ठिकाणी भक्तीच सरती होते, जातीला कांही किंमत नाही. ४५२. राजाच्या हुकमाची अक्षरे ज्या एका कातड्यावर उमटलेली आहेत, त्या तुकड्याच्या मोबदल्यात सर्व पदार्थ प्राप्त करून घेता येतात. ४५३. प्रत्यक्ष सोने, रूपे जरी असले (आणि त्याच्यावर राजाच्या हुकमाची अक्षरे नसली) तर त्या सोन्यारुप्याची व्यवहारात नाणे म्हणून किंमत नाही. व्यवहारात राजाच्या आज्ञेचाच जोर आहे. तीच जेव्हां राजाच्या हुकुमाची अक्षरे असलेला एक चामड्याचा तुकडा प्राप्त होतो, तेव्हां त्याने सर्व माल विकत घेता येतो. ४५४. त्याप्रमाणे आपला उत्तमपणा त्याच वेळेला टिकेल; त्याच वेळेला सर्वज्ञता मान्य होईल की, ज्या वेळेला मन आणि बुद्धि माझ्या प्रेमाने भरून जाईल. ४५५. याकरिता अरे, उत्तम कुळ, जाति अगर वर्ण हे सर्व निष्फळ आहेत. अर्जुना, एक माझ्या ठिकाणी अनन्य होण्यातच सार्थकता आहे. ४५६. तेच मन वाटेल त्या हेतूने कां होईना, पण माझ्या स्वरूपात येईल (मद्रूप होईल) असे करावे आणि एकदा माझ्या स्वरूपात आले तर मागील (जातिकुळ वगैरे) गोष्टी निष्फळ होतात. ४५७. ज्याप्रमाणे, जोपर्यंत गंगेच्या पाण्याला जाऊन मिळाले नाही, तोपर्यंत नाल्या-ओढ्यांच्या पाण्याला नाले, ओढे असे म्हणतात; मग ते गंगेला येऊन मिळाल्यानंतर ते केवळ गंगारूपच होऊन राहतात. ४५८. किंवा खैराचे लाकूड, चंदनाचे लाकूड व इतर रायवळ लाकडे ही निवड जेथपर्यंत एकत्र करून ती अग्नीमध्ये घातली नाहीत, तेथपर्यंतच होऊ शकते. ४५९. त्याप्रमाणे क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व अंत्यज आणि स्त्रिया ह्या जाती जेथपर्यंत भक्त माझ्याशी एकरूप झाले नाहीत, तेथपर्यंतच वेगवेगळ्या असतात. ४६०. जसे समुद्रामध्ये मिठाचे कण घातले असता, ते समुद्ररूप होऊन, त्याचा कणपणा नाहीसा होतो, त्याप्रमाणे मग जेव्हां सर्व वृत्ति मद्रूप होतात, तेव्हां त्या जाती व व्यक्ति यांच्या नांवाने शून्य पडते. ४६१. तेथपर्यंतच (शोणभद्र व सिंधु अशी) नदांची नांवे व (नर्मदा, गंगा अशी) ही नद्यांची नांवे राहतात आणि तेथपर्यंतच पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे वाहणारे ओघ असे भेद राहतात की, जेथपर्यंत हे सर्व समुद्रात येऊन मिळत नाहीत. ४६२. [कोणत्याहि एका निमित्ताने हेच चित्त माझ्या स्वरूपात प्रवेश करून राहो; एवढे झाले, म्हणजे मग आपोआप मद्रूप होणे (निश्चित) आहे.] ४६३. अर्जुना, फोडण्याच्या उद्देशाने लोखंडाचा घण, परिसावर पडला तरी

प्रसंगीं । सोनेंचि होईल ।। ६४ ।। पाहें पां वालभाचेनि व्याजें । तिया व्रजांगनांचीं निजें । मज मीनलिया काय माझें । स्वरूप नव्हतीचि ।। ६५ ।। नातरी भयाचेनि मिसें । मातें न पविजेचि काय कंसें । कीं अखंड वैरवशें । चैद्यादिकीं ।। ६६ ।। अगा सोयरेपणेंचि पांडवा । माझें सायुज्य यादवां । कीं ममत्वें वसुदेवा- । दिकां सकळां ।। ६७ ।। नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हन सनत्कुमारा । यां भक्ती मी धनुर्धरा । प्राप्यु जैसा ।। ६८ ।। तैसाचि गोपींसि कामें । तया कंसा भयसंभ्रमें । येरां घातकेयां मनोधर्मे । शिशुपालादिकां ।। ६९ ।। अगा मी एकुलाणीचें खागें । मज येवों ये भलतेनि मार्गे । भक्ती कां विषयें विरागें । अथवा वैरें ।। ४७० ।। म्हणोनि पार्था पाहीं । प्रवेशावया माझां ठायीं । उपायांची नाहीं । केणि एथ ।। ७१ ।। आणि भलतिया जाती जन्मावें । मग भजिजे कां विरोधावें । परि भक्त कां वैरिया व्हावें । माझियाचि ।। ७२ ।। अगा कवणें एकें बोलें । माझेपण जऱ्ही जाहालें । तरी मी होणें आलें । हाता निरुतें ।। ७३ ।। यापरी पापयोनीही अर्जुना । कां वैश्य शूद्र अंगना । मातें भजतां सदना । माझिया येती ।। ७४ ।।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ।। ३३ ।।

मग वर्णांमाजीं छत्रचामर । स्वर्ग जयांचें अग्रहार । मंत्रविद्येसि माहेर । ब्राह्मण जे ।। ७५ ।। जेथ अखंड वसिजे यागीं । जे वेदांची वज्रांगी । जयाचिये दिठीचां उत्संगीं । मंगळ वाढे ।। ७६ ।। जे पृथ्वीतळींचे देव । जे तपोवतार सावयव । सकळ तीर्थांसि दैव । उदयलें जे ।। ७७ ।। जयांचिये आस्थेचिये वोले । सत्कर्म पाल्हाळीं गेलें । संकल्पें सत्य जियालें । जयांचेनि ।। ७८ ।। जयांचेनि गा बोलें । अग्नीसि आयुष्य जाहालें । म्हणोनि समुद्रें पाणी आपलें । दिधलें यांचिया प्रीती ।। ७९ ।। मियां लक्ष्मी डावलोनि केली परौती । फेडोनि कौस्तुभ घेतला हातीं । मग वोढविली वक्षस्थळाची वाखती । चरणरजां ।। ४८० ।। आझूनि पाउलाची मुद्रा । मी हृदयीं वाहें गा सुभद्रा । जे आपुलिया दैवसमुद्रा । जतनेलागीं ।। ८१ ।। जयांचा कोप सुभटा । काळाग्निरुद्राचा वसौटा । जयांचां प्रसादीं फुकटा । जोडती सिद्धी ।। ८२ ।। ऐसे पुण्यपूज्य जे ब्राह्मण । आणि माझां ठायीं अतिनिपुण । आतां मातें

देखील घणाचा संबंध परिसाशी येण्याच्या वेळेस तो घण सोनेच बनून जाईल. ४६४. असे पहा की, त्या गोपींची अंतःकरणे प्रेमाच्या निमित्ताने मला येऊन मिळाली असता, त्या गोपी मद्रूप झाल्या नाहीत काय ? ४६५. अथवा भीतीच्या निमित्ताने (का होईना) कंस मला येऊन मिळाला नाही काय ? किंवा निरंतर वैर करण्याच्या जोरावर शिशुपालादिकांनी माझी प्राप्ती करून घेतली नाही काय ? ४६६. अरे अर्जुना, नातेपणाच्या संबंधानेच या यादवांना माझ्या स्वरूपाची प्राप्ती झाली; किंवा ममत्व ठेवल्यामुळे वसुदेवादिक सर्वांना माझी प्राप्ती झाली. ४६७. नारदाला, ध्रुवाला, अक्रुराला, शुकाला अथवा सनत्कुमार यांना अर्जुना, ज्याप्रमाणे मी भक्तीच्या योगाने प्राप्त करून घेण्याला योग्य झालो, ४६८. त्याचप्रमाणे गोपिकांस कामाने (विषयबुद्धीने), त्या कंसाला भयाच्या भ्रांतीने आणि त्या इतर शिशुपालादिकांस त्यांच्या त्या घातक बुद्धीने (मी प्राप्त झालो.) ४६९. अरे अर्जुना, मी सर्व मार्गांच्या मुक्कामाचे एक शेवटचे ठिकाण आहे. वाटेल त्या मार्गाने मजकडे (माझ्या स्वरूपी) येता येते. भक्तीने अथवा विषयबुद्धीने अथवा वैराग्याने अथवा वैराने. ४७०. म्हणून अर्जुना, पहा, माझ्या स्वरूपात मिळावयाचे असेल, तर येथे साधनांचे बंधन नाही. ४७१. आणि वाटेल त्या जातीत जन्माला आले तरी चालेल. मग भक्ति किंवा वैर केले तरी हरकत नाही. परंतु भक्त किंवा वैरी व्हावयाचे असेल, तर ते माझेच झाले पाहिजे. ४७२. कोणत्याहि का निमित्ताने होईना, जर माझ्याशी दृढसंबंध झाला, तर मद्रूप होणे हे खास हाती आले, असे समजावे. ४७३. याप्रमाणे अर्जुना, पापी जातीत जन्म झालेले, किंवा वैश्य, शूद्र अथवा स्त्रिया यांनी माझे भजन केले असता, ती माझ्या स्वरूपाला येऊन मिळतात. ४७४.

तर मग पुण्यशील ब्राह्मण, भक्त असलेले आणि ऋषींप्रमाणे आचरण करणारे राजे, हे उत्कृष्ट गति पावतील, यात नवल काय ? अनित्य व सुखहीन असा हा (मर्त्य) लोक प्राप्त झाला असता, तू माझीच भक्ति कर. ३३.

मग चारहि वर्णांमध्ये छत्रचामराप्रमाणे सर्वांच्या वर असलेले, ज्यांना स्वर्ग हा निर्वाहा-करिता इनाम दिलेला आहे व जे वेदातील मंत्ररूप विद्येचे माहेरघर आहेत, असे जे ब्राह्मण, ४७५. जेथे (ज्या ब्राह्मणांच्या ठिकाणी) नेहमी यज्ञाचे राहणे असते. जे वेदांचे अभेद्य चिलखत आहेत, ज्यांच्या दृष्टिरूप मांडीवर कल्याणाची वाढ होत राहते; ४७६. जे या पृथ्वीवरील देव आहेत, जे मूर्तिमंत तपाचे अवतार आहेत, जे सर्व तीर्थांना उदयास आलेले दैवच आहेत, ४७७. ज्यांच्या इच्छारूप ओलीने, चांगले कर्म हाच कोणी वेल, तो विस्तार पावला आहे; ज्यांच्या संकल्पाने सत्य जिवंत राहिले आहे; ४७८. ज्यांच्या आशीर्वादाने अग्नीचे आयुष्य वाढले, म्हणून समुद्राने आपले पाणी यांच्या प्रीतीकरिता दिले; ४७९. मी लक्ष्मीला सारून पलीकडे केली, गळ्यातील कौस्तुभ काढून हातात घेतला व मग ज्यांच्या पायधुळीकरिता छातीचा खळगा पुढे केला, ४८०. अर्जुना, अजूनपर्यंत (त्या) पावलांची खूण मी हृदयाच्या ठिकाणी वागवीत आहे, ती मी कां वागवितो म्हणून म्हणशील, तर आपल्या षड्गुणऐश्वर्यभाग्यरूप समुद्राचे रक्षण होण्या-करिता; ४८१. अर्जुना, ज्यांचा राग हा काळाग्नि नांवाच्या प्रळयकाळाच्या रुद्रदेवतेचे वसतिस्थान आहे व ज्यांच्या प्रसन्नतेने अष्टमहासिद्धि फुकट म्हणजे अनायासे प्राप्त होतात; ४८२. याप्रमाणे पुण्याईने पूज्य असलेले जे ब्राह्मण व जे माझ्या ठिकाणी अतिशय तत्पर आहेत, ते मला प्राप्त होतात, हे काय आता निराळे सिद्ध करावयास

पावती हें कवण। समर्थणें ।। ८३ ।। पाहें पां चंदनाचेनि अंगानिळें। शिवतिले निंब होते जे जवळे। तिहीं निर्जीवींही देवांचीं निडळें। बैसणीं केलीं ।। ८४ ।। मग तो चंदनु तेथ न पवे। ऐसें मनीं कैसेनि धरावें। अथवा पातला हें समर्थावें। तेव्हां कायि साच ।। ८५ ।। जेथ निववील ऐसिया आशा। हरें चंद्रमा आधा ऐसा। वाहिजत असे शिरसा। निरंतर ।। ८६ ।। तेथ निवविता आणि सगळा। परिमळें चंद्राहूनि आगळा। तो चंदनु केविं अवलीळा। सर्वांगीं न बैसे ।। ८७ ।। कां रथ्योदकें जियेचिये कासे। लागलिया समुद्र जालीं अनायासें। तिये गंगेसि काय अनारिसें। गत्यंतर असे ।। ८८ ।। म्हणोनि राजर्षि कां ब्राह्मण। जयां गती मती मीचि शरण। तयां त्रिशुद्धी मीचि निर्वाण। स्थितिही मीचि ।। ८९ ।। यालागीं शतजर्जरे नावे। रिगोनि केवि निश्चिंत होआवें। कैसेनि उघडिया असावें। शस्त्रवर्षीं ।। ४९० ।। अंगावरी पडतां पाषाण। न सुवावें केविं वोडण। रोगें दाटलिया आणि उदासपण। वोखदेंसीं ।। ९१ ।। जेथ चहूंकडे जळत वणवा। तेथूनि न निगिजे केविं पांडवा। तेविं लोका येऊनिया सोपद्रवा। केविं न भजिजे मातें ।। ९२ ।। अगा मातें न भजावयालागीं। कवण बळ पां आपुलां आंगीं। काइ घरीं कीं भोगीं। निश्चिंती केली ।। ९३ ।। नातरी विद्या कीं वयसा। यां प्राणियांसि हा ऐसा। मज न भजतां भरंवसा। सुखाचा कोण ।। ९४ ।। तरी भोग्यजात जेतुलें। तें एका देहाचिया निकिया लागलें। आणि येथ देह तंव असे पडिलें। काळाचां तोंडीं ।। ९५ ।। बाप दुःखाचें केणें सुटलें। जेथ मरणाचे भरे लोटले। तिये मृत्युलोकींचिये शेवटिले। येणें जाहालें हाटवेळे ।। ९६ ।। आतां सुखेंसि जीविता। कैंची ग्राहिकी कीजेल पांडुसुता। काय राखोंडी फुंकिता। दीपु लागे ।। ९७ ।। अगा विषाचे कांदे वाटुनी। जो रस घेइजे पिळुनी। तया नाम अमृत ठेऊनि। जैसें अमर होणें ।। ९८ ।। तेविं विषयांचें जें सुख। तें केवळ परम दुःख। परि काय कीजे मूर्ख। न सेवितां न सरे ।। ९९ ।। कां शीस खांडुनि आपुलें। पायींचां खतीं बांधिलें। तैसें मृत्युलोकींचें भलें। आहे आघवें ।। ५०० ।। म्हणोनि मृत्युलोकीं सुखाची कहाणी। ऐकिजेल कवणाचां श्रवणीं। कैंची सुखनिद्रा आंथरुणीं। इंगळांचां ।। १ ।। जिये लोकींचा चंद्र क्षयरोगी। जेथ उदयो होय अस्तालागीं। दुःख लेऊनि सुखाची आंगी। सळित जगातें ।। २ ।। जेथें मंगळाचां अंकुरीं।

पाहिजे ? ४८३. पहा, चंदनाच्या झाडावरून आलेल्या वाऱ्याने स्पर्श केलेली लिंबाची झाडे, जी चंदनाच्या जवळ होती, ती निर्जीव (अचेतन) असूनहि त्यांनी देखील देवांच्या मस्तकावर राहण्यास जागा मिळविली. ४८४. मग खास चंदन ती जागा मिळविणार नाही, असे मनात तरी कसे आणता येईल ? किंवा त्यास ती जागा मिळाली आहे, हे सिद्ध केले तरच ते खरे ठरणार, असे आहे काय ? ४८५. ज्या अर्थी शंकरांनी (हालाहल विष प्राशन केल्याने जी आग होत होती ती) थंड करील या आशेने अर्धा असा चंद्र मस्तकावर निरंतर धारण केला आहे, ४८६. त्या अर्थी थंड करणारा आणि पूर्ण व सुवासाने चंद्रापेक्षा अधिक असा जो चंदन, तो सहज सर्वांगाच्या ठिकाणी कसा बसणार नाही ? ४८७. अथवा रस्त्यावरील पाण्यांनी जिचा आश्रय केला असता, ती (रथ्योदके) अनायासाने समुद्ररूप होतात, त्या गंगेला कांही समुद्राशिवाय दुसरी गति आहे काय ? ४८८. म्हणून क्षत्रिय असून ऋषि झालेले असोत किंवा ब्राह्मण असोत, ज्यांच्या क्रियेला व बुद्धीला मीच आश्रयस्थान आहे, त्यांना निश्चयाने मीच परमगति आहे आणि त्यांचे असणेहि मीच आहे. ४८९. याकरिता शेकडो ठिकाणी खिळखिळ्या झालेल्या नावेत बसून स्वस्थ कसे राहावे ? व शस्त्रांचा वर्षाव होत असता उघड्या अंगाने कसे असावे ? ४९०. अर्जुना, अंगावर धोंडे पडत असतांना मध्ये ढाल कशी घालू नये ! रोगाने ग्रस्त झाले असता औषधाविषयी बेफिकीर कसे राहावे ? ४९१. अर्जुना, जेथे चोहोकडून वणवा लागला आहे, तेथून बाहेर कसे पडू नये ? त्याप्रमाणे अनेक दुःखांनी भरलेल्या या मृत्युलोकात येऊन मला कसे भजू नये बरे ? ४९२. अरे अर्जुना, माझे भजन न करण्याला असे आपल्या (प्राण्यांच्या) अंगी कोणते सामर्थ्य आहे ? हे घराच्या जोरावर का भोगाच्या जोरावर बेफिकीर झाले आहेत ? ४९३. अथवा विद्येने अथवा तारुण्याने हे बेपर्वा होऊन बसले आहेत ? माझे भजन न करता असे बेपर्वा होऊन बसण्यासारखी या प्राण्यांना सुखाची खात्री कोणाची आहे ? ४९४. तर जेवढे विषयमात्र म्हणून आहेत, ते सर्व एका देहाच्याच बऱ्याकरिता (सुखाकरिता) उपयोगात आले आहेत ! आणि या मृत्युलोकात देह तर काळाच्या तोंडी पडलेला आहे. ४९५. 'बाप रे बाप !' जेथे दुःखरूपी माल आलेला आहे व तो मरणाच्या मापाने मोजला जात आहे, अशा त्या मृत्युलोकातील (नरदेहरूपी) शेवटच्या बाजाराच्या वेळी येणे झाले आहे. ४९६. आता अर्जुना, सुखाने जगणे, हा माल येथे खरेदी कसा करता येईल ? राखुंडी फुंकून कधी दिवा लागला आहे काय ? ४९७. अर्जुना, विषाचे कांदे वाटून जो रस निघेल, तो पिळून घ्यावा आणि त्या रसाचे नांव अमृत ठेवून (त्याच्या सेवनाने) ज्याप्रमाणे अमर होण्याची खात्री धरावी, ४९८. त्याप्रमाणे विषयांमध्ये जे सुख आहे, ते निव्वळ कडेलोटीचे दुःखच आहे. परंतु काय करावे ? लोक मूर्ख आहेत. विषयांचे सेवन केल्यावाचून त्यांचे चालतच नाही. ४९९. किंवा आपले मस्तक तोडून ते पायास पडलेल्या जखमेवर जसे बांधावे, तसे या मृत्युलोकातील सर्व व्यवहार चालले आहेत. ५००. एवढ्याकरिता या मृत्युलोकात सुखाची नुसती गोष्ट कोणाला आपल्या कानाने ऐकता येईल काय ? निखारे असणाऱ्या अंथरुणावर आनंदाने झोप कोठून येणार ? ५०१. ज्या लोकातील चंद्र क्षयरोगाने ग्रासलेला आहे, जेथे मावळण्याकरिता (सूर्याचा) उदय होत असतो; (जेथे) दुःख हे सुखाचा पोषाख करून जगाला सारखे छळीत आहे; ५०२. जेथे मंगलरूप अंकुराबरोबरच त्यावर अमंगल गोष्टीची

सर्वेचि अमंगळाची पडे पोरी। मृत्यु उदराचां परिवरीं। गर्भु गिंवसी ॥ ३ ॥ जें नाहीं तयांतें चिंतवी। तंव तेंचि नेइजे गंधर्वीं। गेलियाची कवणे गांवीं। शुद्धि न लभे ॥ ४ ॥ अगा गिंवसितां आघवा वाटी। परतलें पाउलचि नाहीं किरीटी। सैंघ निमालियांचियाचि गोठी। तियें पुराणें जेथिंचीं ॥ ५ ॥ जेथींचिये अनित्यतेची थोरी। करितया ब्रह्मयाचें आयुष्यवेरी। कैसें नाहीं होणें अवधारीं। निपटूनियां ॥ ६ ॥ ऐसी लोकींची जिये नांदणूक। तेथ जन्मले आथि जे लोक। तयांचिये निश्चिंतीचें कौतुक। दिसत असे ॥ ७ ॥ पैं दृष्टादृष्टींचिये जोडी-। लागीं भांडवल न सुटे कवडी। जेथ सर्वस्वें हानि तेथ कोडी। वेंचिती गा ॥ ८ ॥ जो बहुवें विषयविलासें गुंफे। तो म्हणती उवायें पडिला सापें। जो अभिलाषभारें दडपे। तयातें सज्ञान म्हणती ॥ ९ ॥ जयाचें आयुष्य धाकुटें होय। बळ प्रज्ञा जिरौनि जाय। तयाचे नमस्कारिती पाय। वडिल म्हणुनि ॥ ५१० ॥ जंव जंव बाळ बळिया वाढे। तंव तंव भोजें नाचती कोडें। आयुष्य निमालें आंतुलियेकडे। ते ग्लानीचि नाहीं ॥ ११ ॥ जन्मलिया दिवसदिवसें। हों लागे काळाचियाचि ऐसें। कीं वाढती करिती उल्हासें। उभविती गुढिया ॥ १२ ॥ अगा मर हा बोलु न साहती। आणि मेलिया तरी रडती। परि असतें जात न गणिती। गहिंसपणें ॥ १३ ॥ दर्दुर सापें गिळिजतु आहे उभा। कीं तो मासिया वेटाळी जिभा। तैसे प्राणिये कवणा लोभा। वाढविती तृष्णा ॥ १४ ॥ अहा कटा हें वोखटें। मृत्युलोकींचें उफराटें। एथ अर्जुना जरी अवचटें। जन्मलासी तूं ॥ १५ ॥ तरि झडझडोनि वहिला निघ। इये भक्तीचिये वाटे लाग। जिया पावसी अव्यंग। निजधाम माझें ॥ १६ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

तूं मन हें मीचि करीं। माझां भजनीं प्रेम धरीं। सर्वत्र नमस्कारीं। मज एकातें ॥ १७ ॥ माझेनि अनुसंधानें देख। संकल्पु जाळणें निःशेख। मद्याजी चोख। याचि नांव ॥ १८ ॥ ऐसा मियां आथिला होसी। तेथ माझियाचि स्वरूपा पावसी। हें अंतःकरणींचे तुजपासीं। बोलिजत असे ॥ १९ ॥ अगा आवधिया चोरिया आपुलें। जें सर्वस्व आम्हीं असे ठेविलें। तें पावोनि सुख

कीड पडते व (जेथे) पोटात असतांनाच गर्भाला मरण घेरते; ५०३. जे प्राप्त नाही त्याचे चिंतन करावयास (मृत्युलोकाची वस्ती) लावते. (बरे, ते प्राप्त झाले) तेव्हां त्याच वेळी ते गंधर्व (अदृश्य पुरुष) नेतात. बरे, ते घेऊन कोणाच्या गावाला गेले त्याचा शोधहि लागत नाही. ५०४. अरे अर्जुना, सर्व वाटांनी शोध केला, तरी मृत्यूच्या मुखात गेलेल्यांचे एकहि पाऊल परत फिरलेले दिसत नाही व जेथली पुराणे, ही सर्व मेलेल्यांच्याच गोष्टींनी भरलेली आहेत. ५०५. या मृत्युलोकाची रचना करणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यापर्यंत जेथील क्षणभंगुरतेचा प्रभाव जाऊन भिडतो, अर्जुना, हे नाहीसे होणे, कसे सरसकट व्यापक आहे ते नीट ऐक. ५०६. (अशा तऱ्हेची) ज्या लोकातील वागणूक आहे, त्या लोकात ज्यांनी जन्म घेतला आहे, त्या लोकांच्या बेफिकीरपणाचे मोठे नवल दिसते ! ५०७. अरे, ज्यापासून इहपर-लोकीचा लाभ होतो, त्याकरिता (हे लोक) एक कवडीदेखील भांडवल सोडीत नाहीत व ज्या ठिकाणी सर्वस्वाची हानि होते, तेथे कोट्यवधि रुपये खर्च करतात. ५०८. जो अनेक विषय-विलासात निमग्न असतो, तो सध्या सुखात आहे, असे म्हणतात व जो लोभाने ग्रस्त झाला आहे, त्यास या जगात ज्ञानी म्हणतात. ५०९. ज्याचे आयुष्य थोडे उरले आहे व त्याचप्रमाणे ज्याची बल आणि बुद्धि ही नाहीशी झाली आहेत, अशा म्हाताऱ्यास वडील म्हणून नमस्कार करतात. ५१०. जसजसे मूल वयाने वाढत जाते (वयाने मोठे होते) तसतसे त्याचे आईबाप वगैरे आनंदाने व कौतुकाने नाचतात. पण वरून जरी (ते मूल) मोठे वाढतांना दिसले, तरी वास्तविक पाहिले तर आतून (त्याचे) आयुष्य सरून जात आहे, त्याची (त्यांना) खंतच नाही. ५११. जन्मल्यापासून दिवसेंदिवस ते मूल अधिकाधिक काळाच्या तावडीत जाते; असे असून, (आईबाप) आनंदाने त्याच्या वाढदिवसाचा उत्सव करतात व आनंदप्रदर्शक गुढ्याहि उभारतात. ५१२. अरे अर्जुना, कोणी, कोणाला 'तू मर' असे म्हटले तर ते त्यास सहन होत नाही आणि (त्याच्या निवृत्तीचा उपाय न करता) मेल्यावर रडत बसतात. पण असलेले आयुष्य व्यर्थ जात आहे, हे त्यांना मूर्ख-पणाने समजत नाही. ५१३. बेडूक सापाकडून उभा गिळला जात असतांना देखील, तो बेडूक उडत असलेल्या माशांना पकडण्याकरिता जीभ बाहेर काढून वेटाळीत असतो, तशाच तऱ्हेने प्राणी कोणत्या लोभाने तृष्णा वाढवितात कोण जाणे ? ५१४. अरेरे ! हे वाईट आहे ! मृत्यु-लोकातील सर्वच न्याय उफराटा आहे. अर्जुना, तू जरी येथे अकस्मात् जन्मला आहेस, ५१५. तरी या मृत्युलोकाच्या राहाटीतून झटकन् मोकळा हो आणि या भक्तीच्या मार्गाला लाग की, त्या भक्तीच्या योगाने माझे निर्दोष स्वरूप पावशील. ५१६.

माझ्या ठिकाणी मन अर्पण केलेला हो, माझा भक्त हो, माझे यजन करणारा हो, (सर्वत्र) मला (एकाला) वंदन कर. अशा रीतीने मत्परायण होऊन (माझे ठिकाणी) चित्त योजल्यावर तू माझ्याप्रतच येशील. ३४.

तू आपले मन मद्रूप कर; माझ्या भजनाच्या ठिकाणी प्रेम धर आणि सर्व ठिकाणी माझेच स्वरूप आहे, असे समजून मला एकाला नमस्कार कर. ५१७. पहा; जो माझ्या वेधाने संकल्प पूर्णपणे जाळतो, त्यालाच माझे चांगले यजन करणारा म्हणावे. ५१८. याप्रमाणे तू माझ्या योगाने संपन्न होशील, तेव्हां मद्रूपास पावशील; ही माझ्या अंतःकरणातील (गुह्य गोष्ट) तुझ्याजवळ मी सांगत आहे. ५१९. अरे, सर्वांपासून लपवून ठेवलेले असे जे आमचे सर्व भांडवल, ते तुला

संचलें । होऊनि ठासी ।। ५२० ।। ऐसें सांवळेनि परब्रह्में । भक्तकामकल्पद्रुमें । बोलिलें आत्मारामें । संजयो म्हणे ।। २१ ।। अहो ऐकिजत असे कीं अवधारा । तंव इया बोला निवांत म्हातारा । जैसा म्हैसा नुठी कां पुरा । तैसा उगाचि असे ।। २२ ।। तेथ संजयें माथा तुकिला । अहा अमृताचा पाऊस वर्षला । कीं हा एथ असतुचि गेला । सेजिया गांवा ।। २३ ।। तऱ्ही दातारु हा आमुचा । म्हणोनि हें बोलतां मैळेल वाचा । काइ झालें ययाचा । स्वभावोचि ऐसा ।। २४ ।। परि बाप भाग्य माझें । जें वृत्तांतु सांगावयाचेनि व्याजें । कैसा रक्षिलों मुनिराजें । श्रीव्यासदेवें ।। २५ ।। येतुलें हें वाडें सायासें । जंव बोलत असे दृढें मानसें । तंव न धरवेचि आपुलिया ऐसें । सात्त्विकें केलें ।। २६ ।। चित्त चाकाटलें आटु घेत । वाचा पांगुळली जेथिंची तेथ । आपादकंचुकित । रोमांच आले ।। २७ ।। अर्धोन्मीलित डोळे । वर्षताति आनंदजळें । आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरि कांपे ।। २८ ।। पैं आघवांचि रोममूळीं । आली स्वेदकणिका निर्मळी । लेइला मोतियांचीं कडियाळीं । आवडे तैसा ।। २९ ।। ऐसा महासुखाचेनि अतिरसें । जेथ आटणी होईल जीवदशे । तेथ निरोविलें व्यासें । तें नेदीच हों ।। ५३० ।। आणि कृष्णार्जुनाचें बोलणें । घों करी आलें श्रवणें । कीं देहस्मृतीचा तेणें । वापसा केला ।। ३१ ।। तेव्हां नेत्रींचें जळ विसर्जी । सर्वांगींचा स्वेदु परिमार्जी । तेवींचि अवधान म्हणे हो जी । धृतराष्ट्रातें ।। ३२ ।। आतां कृष्णवाक्यबीजा निवाडु । आणि संजय सात्त्विकाचा बिवडु । म्हणोनि श्रोतयां होईल सुरवाडु । प्रमेयपिकाचा ।। ३३ ।। अहो अळुमाळ अवधान देयावें । येतुलेनि आनंदाचिया राशीवरी बैसावें । बाप श्रवणेंद्रिया दैवें । घातली माळ ।। ३४ ।। म्हणोनि विभूतींचा ठावो । अर्जुना दावील सिद्धांचा रावो । तो ऐका म्हणे ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ।। ५३५ ।।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ।। ९ ।।
(श्लोक ३४, ओव्या ५३५)
।। श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ।।

प्राप्त झाले आहे, त्यामुळे तू सुखरूप होऊन राहशील. ५२०. भक्ताचे मनोरथ पूर्ण करणारे कल्पतरु जे मेघश्याम परब्रह्म श्रीकृष्ण, ते असे बोलले, असे संजय म्हणाला. ५२१. (ज्ञानेश्वर महाराज श्रोत्यांना म्हणतात, ऐका.) संजय धृतराष्ट्राला म्हणाला, ऐकत आहात काय ? तेव्हां वृद्ध धृतराष्ट्र, ज्याप्रमाणे पाण्याच्या पुरात बसलेला रेडा हालत नाही त्याप्रमाणे चित्तात कांहीहि हालचाल न होता या बोलण्याविषयी निवांत असलेला दिसला. ५२२. त्या वेळी संजयाने मान डोलविली आणि (आपल्याशी) म्हणाला, 'अहा ! आज अमृताची वृष्टि झाली; परंतु हा धृतराष्ट्र येथेच असूनहि शेजारच्या गावाला गेल्यासारखा आहे.' ५२३. पण हा आमचा मालक आहे, त्याच्याविषयी असे बोलले असता वाचेस दोष लागेल; काय करावे ? याचा स्वभावच असा आहे. ५२४. परंतु धन्य माझे भाग्य की, महामुनि व्यासदेवांनी धृतराष्ट्राला युद्धातील वृत्तात सांगावयाच्या निमित्ताने माझे कसे रक्षण केले ! (म्हणजे ज्ञानपूर्ण संवादश्रवणाने जन्ममृत्युपासून माझे रक्षण केले.) ५२५. मोठ्या कष्टाने मन आवरून धरून, तो संजय इतके बोलत होता तोच अष्टसात्त्विक भाव उत्पन्न होऊन, त्यांनी संजयास असे आपल्या आधीन करून घेतले की, त्यास ते अष्टसात्त्विक भाव आवरून धरवेनात. ५२६. चित्त चकित होऊन आटावयास लागले आणि वाचा जागचे जागी कुंठित होऊन राहिली व पायापासून मस्तकापर्यंत अंगरखा घातल्यासारखे सर्व अंगावर रोमांच आले. ५२७. अर्धवट उघडलेले डोळे आनंदाचा वर्षाव करू लागले व आत होणाऱ्या सुखाच्या लाटेच्या जोरामुळे त्याचे बाहेरील शरीर कांपू लागले. ५२८. सर्व रोमांचांच्या बुडाशी निर्मळ घामाचे थेंब आले, त्यामुळे जसा एखाद्याने मोत्यांचा जाळीदार अंगरखा घालावा, तसा तो दिसू लागला. ५२९. याप्रमाणे महासुखाच्या भराने जेव्हां जीवदशेची आटणी होण्याची वेळ आली, तेव्हां व्यासांनी युद्धवृत्तांत सांगण्याची केलेली आज्ञा ती आटणी होऊ देईना. ५३०. आणि त्यावर श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचे बोलणे घों घों अशी गर्जना करीत संजयाच्या कानावर आले व त्या बोलण्याने संजयाच्या ठिकाणी देहस्मृतीचा वाफसा केला. (संजय देहस्मृतीवर आला.) ५३१. तेव्हां डोळ्यांतील आनंदाश्रु त्याने पुसले व सर्व अंगास आलेला घाम पुसून टाकला व त्याचप्रमाणे 'महाराज, लक्ष द्या' असे तो धृतराष्ट्रास म्हणाला. ५३२. आता श्रीकृष्णाची वाक्ये हीच कोणी एक उत्तम बीजे आणि त्यास संजय हीच अष्टसात्त्विक भावरूपी पिकाच्या बिवडाची जमीन मिळाली; त्यामुळे श्रोत्यांना प्रमेय पिकाचा सुकाळ होईल. ५३३. अहो, थोडकेसे लक्ष द्यावे आणि एवढ्याने आनंदाच्या राशीवर बसावे. धन्य आहे त्या कानांची की, आज त्यास भाग्याने माळ घातली आहे ! ५३४. म्हणून (आपल्या) विभूतींची जी स्थाने आहेत, ती सिद्धांचा राजा जो श्रीकृष्ण, तो अर्जुनास दाखवील. श्रीनिवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानेश्वर म्हणतात, तो प्रसंग श्रोत्यांनी ऐकावा. ५३५.